

Др Христо Беров, професор-асистент
Софијски универзитет, Бугарска

УДК 338.45(497)''1878/1912''
330.341.424(410.176)''17/18''

Балканска индустријализација балканских „Манчестера“: Лесковац и Габрово (1878–1912)

Апстракт: У тексту се анализира упоредни развој текстилне индустрије крајем 19. и почетком 20. века у два балканска града – у српском Лесковуцу и бугарском Габрову. На основу значаја који су оба града имала у локалној економији и државној индустрији, због афинитета ка новим технологијама и експериментисању у процесу производње, као и због специфичног предузетничког духа људи који су покренули текстилну индустријску производњу, Лесковац и Габрово су савременици перципирани као два „балканска Манчестера“.

Кључне речи: Лесковац, Габрово, Манчестер, економија, индустријализација, фабрике, текстил

„Економија, глупане!“ је била предизборна парола Била Клинтона у време његове прве предизборне кампање. Резултат је добро познат. Можда не би било неумесно поменути пароли поставити пред сваког историчара који се бави историјом последњих двеста педесет година? Или можда пред сваког балканолога? Наиме, економска историја региона, који се понекад назива Југосисточном Европом, а понекад Балканским полуострвом, представља најпренебрегнутије штиво потребно за разумевање процеса који су се одиграли на тој географској дужини и ширини током 19. и 20. века. Ако се уз ту констатацију дода и ограничен број истраживања заснованих на методама компаративне историје, можда ће постати јасније због чега често имамо искривљене представе и изненађујуће велико неразумевање онога што се догодило, не само код спољних посматрача, већ и код специјалиста који су пореклом из тог региона или су са њим повезани.

Текст који следи нема амбиција да то стање измени, већ да, користећи упоредну перспективу у посматрању два локална економска феномена с краја 19. и почетка 20. века – градове Лесковац (у Србији) и Габрово (у Бугарској) – укаже на

опште привредне проблеме, могућности за њихово решавање и близину фактора који су утицали на појаву индустрије средњеевропских размера у две балканске земље. Избор градова није случајан и само се условно може оправдати њихов надимак – српски и бугарски Манчестер, иза чега стоје одређене претензије и што је у извесном степену повезано са проблемом самоперцепције. Међутим, то је само полазна основа. Довољан основ за компаративну анализу развоја та два града пружа место које они имају у привредним, а пре свега у индустријским структурама (одмах иза престоница) у посматраним државама – приближно уједначен развој до 1878. године, слични моменти у развоју њихових индустрија после те године и слична демографска структура.

Анализу треба почети са објашњењем због чега говоримо о Манчестеру (српском и бугарском). Због чега не говоримо о Ливерпулу или, на пример, о Лиону? Другим речима, шта Манчестер означава да би се могао користити као заједничко име за Лесковац и Габрово?

I. Ново време, Индустријска револуција и место Манчестера

Да се вратимо мало даље у прошлост. Индустријска револуција, која је почела у Великој Британији у 18. веку као технолошка промена која је брзо довела до привредне, социјалне и културне трансформације британског друштва, је један од фундаменталних процеса који је полако, али бесповратно, променио свет током 19. века. У центру те промене је била текстилна индустрија која се, захваљујући техничким открићима неколико француских и енглеских проналазача, претворила у искључиво профитабилан бизнис.¹ Могућност да један радник контролише више производних процеса и да помоћу механизације произведе већу количину робе у односу на најбољу прељу или ткача који раде без помоћи машина,² а да, при томе, раде у истом временском интервалу, значило је више

¹ Летећи чунак који је пронашао Џон Кеј (1733), ротациони ваљак Луиса Пола (1738), „Цени“ машина за предење Џејмса Харгривса (60-их година 18. века), Аркрајтова механичка водена машина за ткање (1769), механички ткачки разбој Едварда Картрајта (1785), комбиновани ткачки разбој (Spinning mule) Самјуела Кремптона (1799), механизована обрада лана Филипа Жирара – више у: Thomas, Crump, *A Brief History of How the Industrial Revolution Changed the World*, London, 2010, p. 79–109. (у даљем тексту: Thomas, C., *A Brief History...*)

² Усавршавање технике текстилне производње и њена широка примена на Западу и у Средњој Европи практично су довели до ишчезавања ручних разбоја у производњи вунених и памучних тканина у поменути региони. Водећи иноватори и произвођачи машина за текстилна предузећа у 19. веку су били Ногтокс, Робертс (Robert, Hill & Company) и Hattersley (Велика Британија), Коечлин и Магنون (Француска), Luis Schönherr (Sächsische Webstuhlfabrik, Кемниц, Немачка). Видети више у: Вучо, Никола, *Развој индустрије у Србији у XIX веку*, Београд 1981, стр. 196. (у даљем тексту: Вучо, Н., *Развој индустрије у Србији...*)

робе продаване по нижим ценама, већи обрт и последично већи профит. Међутим, машинска производња захтевала је огромну количину сировина, а да би се рентабилност одржала, било је потребно да дође до промена у одгоју стокe и начину добијања сирових материјала (овце за вунену текстилну индустрију и одређени пораст оних култура које су биле потребне за развој других грана текстилне индустрије). Те промене су, посебно у енглеској провинцији, изузетно утицале на социјалну структуру и демографске процесе, а крајњи резултат је био промена целокупног британског друштва и израстање Велике Британије у прву модерну државу у 19. веку.

Са друге стране, јефтина роба је давала могућност великом броју људи да до ње дође, трговина се ширила, а то је даље водило ка порасту обима производње и укључивању све већег броја људи у индустријске процесе, било да су били укључивани као обични радници, предузетници, купци или већ у некој другој форми. Природно, промене у текстилној бранши су се рефлектовале и на друге секторе економије (металургију, рударство, и сл.) који су се постепено укључивали у индустријску трку и чак се претварали у водеће гране у оквиру ње. Укратко, то се догодило у Великој Британији крајем 18. и почетком 19. века. У центру тог процеса налазио се Манчестер.

Манчестер се у 18. веку већ био претворио у провинцијски центар, привлачећи пажњу и као градски, и као трговачки центар. Па ипак, град се на врхунцу просперитета нашао тек половином 19. века.³ Четрдесетих година 19. века, после нешто више од половине века индустријског развоја, Манчестер се претворио у „shock city“.⁴ Развој који је град доживео током 60-их и 70-их година био је проузрокован управо развојем памучне текстилне производње. Према речима једног истраживача који се бавио тим феноменом „памук је направио модерни Манчестер“.⁵ Од краја 18. века механизација производње памучних тканина је претворила регион Манчестера (југоисточни Ланкашир и део северног Чешира) у центар таквог економског пораста какав свет до тада није видео. Током 90-их година 18. века 70% британске памучне текстилне индустрије је било концентрисано у Ланкаширу и Чеширу, а око 1835. године, проценат је био и већи – чак 90%.⁶

³ Kidd, Alan J, „The Historical Development of Manchester and its Region“, in: *A Comparative Study of Łódź and Manchester: Geographies of European Cities in Transition*, Łódź 1997, p. 37. (у даљем тексту: Kidd, A. J, „The Historical Development...“)

⁴ Више о целокупном развоју Манчестера током 19. века и социјалним, политичким и културним променама, укључујући и феномен „shock city“ – у: Briggs, Asa, *Victorian cities*, Harmondsworth 1968, pp. 88–138. (у даљем тексту: Briggs, A., *Victorian cities...*)

⁵ Briggs, A., *Victorian cities...*, p. 88.

⁶ Kidd, A. J, „The Historical Development...“, p. 37.

Истраживачи феномена Манчестера⁷ су закључили да су географски фактор, рани развој памучне текстилне производње у комбинацији са традиционалним занатима, модели домаће производње, тешки услови земљорадње, недостатак алтернативних занимања, историјски контекст, непостојање ограничења каква су била типична за средњи век, а која су одређивале гилде⁸, и др, али и присуство предузетничког духа, одредили ситуацију коју су маштовити појединци, уз већ развијен бизнис, успели добро да искористе.⁹ Наиме, све то је довело до претварања Манчестера у први индустријски град у свету.¹⁰

Као резултат свеукупности поменутих фактора¹¹ наступиле су озбиљне промене у граду и региону. У периоду од 70 година Манчестер је доживео огроман демографски бум. Током 1770. године Манчестер је имао 10.000 становника.¹² До почетка 19. века већ је имао 80.000 становника, а тренд пораста се, као што се може видети из следеће табеле, продужавао:

Становништво Манчестера 1801–1851
(у границама града од 1838. године)

Година	Становништво
1801	79.788
1811	91.136
1821	129.035
1831	187.022
1841	242.983
1851	316.123

Извор према: Alan J. Kidd, „The Historical Development of Manchester and its Region“, In: *A Comparative Study of Łódź and Manchester: Geographies of European Cities in Transition*, Łódź, 1997, p. 38.

⁷ У немачком језику чак постоји специјалан термин *Manchestertum*, који би најтачније могли превести као *манчестеризација* а који означава специфичну комбинацију фактора који су град претворили у водећи индустријски центар.

⁸ Манчестер је добио статус „incorporated town“ тек 1838. године – у: Briggs, A., *Victorian cities...*, p. 89; Више о томе видети на: „City status in the United Kingdom“, in: *Wikipedia: The Free Encyclopedia*, http://en.wikipedia.org/wiki/City_status_in_the_United_Kingdom#1836.E2.80.931888 (24.05.2011).

⁹ Allman, R., „Manchester and its Region: The History of the Cotton Textile Industry“, in: *A Comparative Study of Łódź and Manchester: Geographies of European Cities in Transition*, Łódź, 1997, pp. 82–83. (у даљем тексту: Allman, R., „Manchester and its Region...“)

¹⁰ Kidd, Allan, *Manchester: A History*, Lancaster 2006. (у даљем тексту: Kidd, A., *Manchester:...*)

¹¹ Кратку анализу критике класичних тумачења фактора који су имали утицај на индустријски развој Манчестера видети у: Kidd, A., *Manchester:...*; Allman, R., „Manchester and its Region...“, pp. 79–83.

¹² Kotkin, Joel, *The City: a Global History*, London 2005, p. 86 (цит. по Хаџи-Јовановић, Перица, *Европеизација српског Манчестера 1918–1941*, Београд, 2010, стр. 24 (у даљем тексту: Хаџи-Јовановић, П., *Европеизација српског...*)).

Пораст броја становника је био резултат јачања индустрије и потребе за радном снагом, што су били катализатори демографских промена. Град је 1783. године имао само једну велику фабрику (у власништву Ричарда Аркрајта¹³), а већ 1816. године је имао 86 великих предузећа.¹⁴ Повећање броја становника на тако малој површини често је доводило до конфликтних ситуација. Како је указао један од познавалаца викторијанских градова, укључујући и Манчестер, град је, осим по индустрији и вестима, био познат и по бедности и узнемирујућим социјалним нередима.¹⁵ Упркос томе, средином 19. века град се претворио у симбол индустријске епохе.¹⁶ Бенџамин Дизраели га је описао као најдивнији град новог времена.¹⁷ Иако постоје два лица Манчестера с краја 30-их и почетка 40-их година 19. века – прво као колевка индустријског просперитета и друштвених промена, друго као колевка истовременог богатства и нових друштвених вредности – ипак велики део утицаја на околину Манчестер дугује чињеници да је иза дима и беде настао нови тип бизнисмена – енергичних, одличних, гордих људи, који су презирали аристократију, али који су и сами представљали нову градску аристократију.¹⁸ Наиме, тај импулс увођења новина (у начину производње, организације рада, разумевање света, и сл.) дао је разлога савременицима да Манчестер схвате као симбол новог начина живота и рада¹⁹ и да га изједначе са питањем цивилизацијског избора.

Упркос чињеници да друга половина 19. века није била толико блистав период у историји града као што период од претходних тридесет година то јесте био, трајно повезивање имена града са индустријом, модерношћу и иновацијама га је претворило у симбол. Наиме, после 1850. године се појавио „француски Манчестер“ – Мјулуз,²⁰ „руски Манчестер“ – Иваново-Вознесенск,²¹ „саксонски Манчестер“ – Кемниц,²² „фински Манчестер“ – Тампере,²³ „Манчестер две Си-

¹³ Thomas, C., *A Brief History...*, pp. 82–90.

¹⁴ Kidd, A. J., „The Historical Development...“, p. 39.

¹⁵ Briggs, A., *Victorian cities...*, p. 89.

¹⁶ Brown, Robert W., *The City in European History. Industrial Manchester in the Nineteenth Century*, http://www.uncp.edu/home/rwb/manchester_19c.html (23.05.2011).

¹⁷ Briggs, A., *Victorian cities...*, p. 93.

¹⁸ Briggs, A., *Victorian cities...*, pp. 93–94. За двојаки развој града видети: Kidd, A. J., „The Historical Development...“, p. 38.

¹⁹ Kidd, A. J., „The Historical Development...“, p. 42.

²⁰ „Mulhouse“, in: *Wikipedia: The Free Encyclopedia*, <http://en.wikipedia.org/wiki/Mulhouse> (23.05.2011).

²¹ Park, Jae Young, *Cities of the Russian Empire*, <http://www.zum.de/whkmla/sp/1011/pjy/pjy1.html#IV12> (23.05.2011).

²² <http://www.tititudorancea.com/z/chemnitz.html> (23.05.2011).

²³ Хаџи-Јовановић, П., *Европеизација српског...*, стр. 15.

цилије“ – Салерно,²⁴ „пољски Манчестер“ – Лодз,²⁵ чак и „Манчестер Истока“ – индијски град Канпур²⁶. Постојање толико много „Манчестера“ по свету даје на тежини тврдњи српског истраживача Перице Хаџи-Јовановића да то заједничко име, с једне стране сугерише да је у питању било кашњење за земљама у којима је индустријализација почела раније, али, са друге стране, указује и на водеће место одређеног града у индустријском развоју једне земље.²⁷

Природно, балканске земље као друштва периферије, укључила су се у процесе индустријализације и модернизације, укључивши и своје представнике у елитни клуб који носи име „Манчестер“. Информација о Манчестеру као чуду модерног времена релативно рано се проширила и до балканског простора. Још 1844. године чланак с описом града штампан је у бугарском часопису „Љубословје“.²⁸ Због тога не изненађује чињеница да се током друге половине 19. века на Балкану појављују градови који имају претензије да се називају „Манчестерима“. У Грчкој је то био град Ермопули,²⁹ а у Румунији је то био град Александрија. У том смислу не чуди што су се и у Бугарској и у Србији појавили градови „Манчестери“.

Заједничка карактеристика свих до сада поменутих „Манчестера“ је да је сваки од тих градова представљао центар текстилне производње у свој земљи. Бугарски и српски „Манчестери“ – Габрово и Лесковац – у том смислу нису представљали изузетке. Још почетком 20. века савременици су та два града окитили „престижним надимцима“.

Стање на почетку

Привредни развој та два града, осим објашњења због чега су добили назив „Манчестер“, пружају довољно повода да се озбиљно размишља о индустријском развоју балканских држава у целини, али и Бугарске и Србије посебно, с краја 19. и почетком 20. века. Између 1878. и 1912. године та два града су се претворила у индустријске центре својих држава.

Какво место има Лесковац у српској економији почетком осамдесетих година 19. века? Важно је приметити да су град и рејон око њега³⁰ постали

²⁴ <http://salerno.co.tv/> (23.05.2011, 10:50 pm).

²⁵ *A Comparative Study of Łódź and Manchester: Geographies of European Cities in Transition*, Łódź 1997.

²⁶ Хаџи-Јовановић, П., *Европеизација српског...*, стр. 15.

²⁷ Хаџи-Јовановић, П., *Европеизација српског...*, стр. 15.

²⁸ *Љубословје*, мај, 1844, стр. 19–20.

²⁹ Mavroeidi, Maria, *Syros*, <http://www2.egeonet.gr/aigaio/forms/fLemmaBodyExtended.aspx?lemmalD=10462> (23.05.2011).

³⁰ Град Лесковац се налази у југоисточној Србији, у такозваној Лесковачкој котлини, на надморској висини од 228 метара. Налази се око 45 километара јужно од града Ниша и око 160 километара западно од града Софије.

део српске државе 1878. године решењем Берлинског конгреса (01.06.-01.07.1878). До тада се у оквиру Османске империје Лесковац развијао као средњи и као не посебно значајан занатски и трговински центар, посредујући између бугарских занатских радника, који су углавном производили гајтан, и босанских, албанских и српских пазара.³¹ Међу многобројним занатима који су се у граду развијали јединствен по свом значају у том региону је био вуновлачарски занат.³²

За разлику од српског града, Габрово се током периода бугарског националног препорода (18. и 19. век) развио као значајан привредни центар. Од памтивека је поред града пролазио важан пут који је повезивао Мизију с Тракијом кроз релативно удобан Шипченски пролаз.³³ Резултат такве географске погодности³⁴ до 1878. године био је да се Габрово оформио као један од водећих центара економије пре бугарског националног препорода.³⁵ То је, са једне стране, довело до пораста капитала код једног дела спретнијих занатлија и трговаца, чији се капитал касније показао солидном основом за отварање неколико значајнијих фабрика после ослобођења земље, односно после периода националног препорода. Део економског богатства из периода пре националног препорода одиграо је улогу у стварању моћних гајтанцијских еснафа у којима су сви произвођачи истовремено били и трговци³⁶ због чега се Габрово могло равнати са осталим балканским водећим центрима као што су Копривштица,

³¹ Трговачке везе Лесковчана су се простирале од Београда преко Ниша и Софије до Русе, Трнова, Свиштова, Сливена, Казанлука и других, а многи од њих су имали контакте и у Јањини, Солуну, Шипу – у: *Милићевић, Милић Ђ., Краљевина Србија. Нови Крајеви*, Београд, 1884, стр. 113. (у даљем тексту: Милићевић, М. Ђ., *Краљевина Србија...*)

³² Трајковић, Драгољуб, *Историја лесковачке индустрије*, Београд 1961, стр. 5–8. (у даљем тексту: Трајковић, Д., *Историја лесковачке...*)

³³ Данкова, Б., *Природно-географските дадености – предпоставка за развитието на Габрово (XVIII–XIX в.)*, Габрово 1997, стр. 70. (у даљем тексту: Данкова, Б., *Природно-географските дадености...*)

³⁴ Град Габрово се налази у централном делу Бугарске, у северном подножју Старе Планине, близу пролаза Шипка, на средњој надморској висини 399 метара. Налази се на око 165 километара (по ваздушној линији) источно од града Софија на 215 километара (ваздушном линијом) западно од града Варне. Више информација о положају града видети на: „Габрово“, у: *Wikipedia: The Free Encyclopedia*, <http://bg.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%B0%D0%B1%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%BE#.D0.93.D0.B5.D0.BE.D0.B3.D1.80.D0.B0.D1.84.D0.B8.D1.8F> (11.08.2011)

³⁵ Беров, Любен, *Икономиката на Българија до социјалистическата револуција*, Софија 1989, стр. 213–241. (у даљем тексту: Беров, Любен, *Икономиката на Българија...*). Такође погледати интересантна тумачења о развоју Габрова Ивана Хацијског у Хаджийски, Иван, *Избрани съчинения в три тома, т. 1, Бит и душевност на нашия народ*, Софија 2002, стр. 176–191, 215–217.

³⁶ Гатев, Гатџо Гатев; Венков, Христо; Минчев, Минчо Г., *История на вълнено текстилната промишленост в Габрово*, Софија, 1982, стр. 19. (у даљем тексту: Гатев, Г. Г.; Венков, Х.; Минчев, М. Г., *История на вълнено текстилната...*)

Карлово, Казанлук и други.³⁷ Наиме, управо из тог гајтанцијског еснафа су се после 1878. године појавили први габровски фабриканти.

Чини се да се прва сличност између „два балканска Манчестера“ огледала у трговини гајтанима, у сличној једноставној производњи, добрим перспективама за зараду и у претварању оних занатских радионица које су се бавиле том врстом артикала у прва индустријска језгра у две посматране балканске државе. Гајтанцијска производња је, између осталог, омогућавала увођење иновација у процес производње, као и овладавање неким најелементарнијим формама механизације рада, као што су биле прве механизоване радионице гајтана, а то је било од изузетног значаја за стварање фабричких предузећа у већим размерама.

Развој Лесковца као индустријског центра повезан је са отварањем доста једноставних гајтанцијских радионица. Оне су се почетком 80-их година 19. века појавиле као одговор на извозне царине на вуну из Бугарске и увозне царине исте робе у Србији. Те мере српских и бугарских управника проузроковале су велику потребу за гајтанима у Србији и испровоцирале су лесковачке трговце – велике увознике и сходно томе људе који су највише зарађивали од трговине бугарским гајтанима и вуненим платнима у Србији, Босни, Косову и Санџаку³⁸ – да почну са организовањем сопствене производње, превасходно оспособљавајући старе воденице, а касније градећи сопствена предузећа, односно фабрике.³⁹ Прва лесковачка гајтанска фабрика је била саграђена у селу Стојковци 1885. године близу Лесковца. Она је била резултат иницијативе групе лесковачких трговаца Антонија Поповића, Глигорија Јовановића (Јанић), Мите (Димитрија) Теокаровића,⁴⁰ Проке Митића и Бугарина из Карлова – Стефана Бојацијева.⁴¹ Општи капитал удружења је износио 72.844 динара: Антонију

³⁷ Беров, Любен, *Икономиката на Българија...*, стр. 213–240.

³⁸ Паларе, Майкъл, *Балканските икономики 1800–1914: еволуција без развитае*, Софија 2005, стр. 275–276. (у даљем тексту: Паларе, М., *Балканските икономики...*); Јоксимовић, Чедомир М., *Српски Манчестер Лесковац у 1930*, Лесковац 1930, стр. 6–7. (у даљем тексту: Јоксимовић, Ч. М., *Српски Манчестер...*); Димитријевић, Сергије, „Лесковачка индустрија“, у: *Лесковац: јуче и данас*, уред. Ристић, Аристомен; Стојановић, Светомир, Лесковац 1935, стр. 28. (у даљем тексту: Димитријевић, С., „Лесковачка индустрија“...)

³⁹ Вучо, Н., *Развој индустрије у Србији...*, стр. 209; Трајковић, Д., *Историја лесковачке...*, стр. 16–17.

⁴⁰ Димитрије (Мита) Теокаровић (1850–1931), рођен у сиромашној породици, радио је од 9 године као слуга. Образовање је стекао код лесковачког учитеља Ча-Мита. Са 14 година је почео да ради код Антонија Поповића усвајајући тајне трговања бугарским гајтанима и фризовима. Напослетку је почео да развија самосталну трговинску делатност, а после 1884. године је постао један од водећих индустријалаца у Лесковцу. Његови синови Владимир, Лазар и Славко били су главне личности текстилне индустрије у периоду између два светска рата – *Димитрије – Мита Теокаровић*, http://www.vucje.com/html/mita_t.html (06.06.2011)

⁴¹ У већини српских истраживања посвећених лесковачкој индустрији (Трајковић, Д., *Историја лесковачке...*, Јоксимовић, Ч. М., *Српски Манчестер...*, *Лесковац: јуче и данас*, уред.

Поповићу 17.737, 60 динара, Глигорију Јовановићу 18.213, 85, динара, Мити Теокаревићу 18.481, 55 динара, Стефану Бојациеву 10.263, 50 динара и Проки Митић 8.147, 50 динара.⁴²

У Габрову је прва фабрика била направљена нешто раније, током 1882. године, у условима који су у извесном степену били различити од лесковачких, али је историја доста слична са историјом лесковачких фабрика. Иницијатор је био члан габровског гајтанцијског еснафа Иван К. Калпазанов.⁴³ После Ослобођења (1878) у условима јаке конкуренције (која је још крајем 60-их година 19. века почела да се осећа међу габровским гајтанцијама) због развоја производње гајтана у различитим градовима и при све већем недостатку предива за плетење гајтана,⁴⁴ предузимљиви Габровац је успевао да реализује идеје из времена пре Ослобођења о изградњи предioniце која би му помогла да реши проблеме са осигуравањем сировина. Удружен са својим пријатељем и клијентом, трговцем Петком Цокевим, и уз помоћ једног учитеља дескриптивне геометрије који се тек вратио из Швајцарске у Априлску гимназију – Василиом Н. Карагјозовим, Калпазанов је отворио своју фабрику 14. 11. 1882. године.⁴⁵ Опште стање уло-

Ар. Ристић, Св. Стојановић, Лесковац, 1935; Вучо, Н., *Развој индустрије у Србији...*) име му се помиње као Бојацов, али он сам се потписивао као Бојацијевић у молби 18.03.1885, док га је српски писар забележио као Бојациов. – у: Архив Србије (у даљем тексту: АС), Министарство народне привреде (МНП), 1898, ПФ VI-2. У бугарским истраживањима посвећеним Карлову и карловским гајтанцијама његово име је Стефан Бојациев. – У: Александров, Васил, *Из историјата на град Карлово. Стопански, културни, благоустройствени и други придобивки от 1903 до 1934. Приложения – 1. Историја на гайтанджийството, 2. Карлово и карловска околия*, Софија 1938, стр. 96. (у даљем тексту: Александров, В., *Из историјата на град Карлово...*) , а тако ће бити навођен и у овом тексту. Човек који носи ово име је достојан посебног истраживања. Прво се бавио производњом и трговином гајтана у Карлову. Током 1878. године је кратко био члан градског савета. Касније је био изабран за председника гајтанцијског удружења у граду, које је било основано 1884. године, са циљем „да дејствује за успешну производњу и усавршавање домаћег гајтана и његове трговине“. Када није успео да реализује свој потенцијал у Карлову, Бојациев се преселио у Лесковац не прекидајући везе са родним Карловом. Његова супруга Елена је дуго година била председница Карловског женског друштва „Васпитање“ а он сам је даривао „Ученољубиво друштво *Васил Левски*“, бесплатне ученичке трпезарије, карловску цркву Св. Никола као и само женско друштво. – У: *Карлово. Енциклопедичен речник*, Карлово 2005, стр. 19–20, В, Александров, В., *Из историјата на град Карлово...*, стр. 96; Унджиев, Иван, *Карлово. Историја на града до Освобождението*, Софија 1968, стр. 80, 216.

⁴² Јоксимовић, Ч. М., *Српски Манчестер...*, стр. 73.

⁴³ Беров, Христо, „Иван Калпазанов – ’модернијат’ предприемач на Габрово“, у: *Минало*, 1, 2006, стр. 61–72.

⁴⁴ Гатев, Г. Г.; Венков, Х.; Минчев, М. Г., *Историја на вълнено текстилната...*, стр. 22, 29.

⁴⁵ *Български глас*, 04.12.1882 г., бр. 93, стр. 3.

женог капитала је било 90 златних лева,⁴⁶ од чега је Калпазанов учествовао са 2/3, а Цокев са 1/3 суме.⁴⁷

Сличности у настанку та два прва индустријска предузећа у „балканским Манчестерима“ очигледно постоје. Обе компаније се појављују као одговор на специфичне потребе (недостатак гајтана у Лесковцу и недостатак предива у Габрову) што су иницијатори индустријских подухвата искористили као потенцијалну могућност за стицање предности у односу на конкуренцију, а не као непремостиву препреку. Осим тога, при организовању оба предузећа јасно се види један од основних проблема које су имале не само конкретне групе предузимљивих Балканаца, већ и целокупна балканска економија и привредне иницијативе – недостатак или непостојање слободног капитала. Из тих разлога су обе фабрике-пионири настале захваљујући уједињењу капитала неколико предузимљивих Габровчана и Лесковчана. За сличност у инвестиционом капиталу с којим су трговци у та два града располагали индикативна је и чињеница да је разлика у капиталу са којим су оба предузећа основана била занемарљиво мала, имајући у виду уједначеност бугарског златног лева и српског динара.⁴⁸ Та

⁴⁶ Постоје различита мишљења о почетном уложеном капиталу. Љубен Беров мисли да је почетни капитал био поменутих 90.000 лева. – Видети у: Беров, Любен; Димитров, И. Д. *Развитие на индустријата в Българија 1834–1947–1989*, Софија 1990, стр. 47. (у даљем тексту: Беров, Л.; Димитров, И. Д. *Развитие на индустријата...*) Према мишљењу Мајкла Палареа инвестиција је износила 30.000 француских франака. – Видети у: Паларе, М., *Балканските икономики...*, стр. 258., Георги Гатев је назначио само услове закупа машини и њиховог транспорта до Свиштова 11.000 марака. – Видети у: Гатев, Г. Г.; Венков, Х.; Минчев, М. Г., *История на вълнено текстилната...*, стр. 32., Савременик Иван Евст. Гешов у својој белешци о габровским фабрикама назначио је суму од 6.000 лира, али није јасно да ли турских или енглеских. – Видети у: Централен Државен Архив (у даљем тексту: ЦДА), ф. 568к, оп. 1., а. е. 673, л. 13., а у самом документу „Сагласност“ којим је био закључен уговор између Ивана Калпазанова и П. Цокева је назначена сума од 11.000 марака за закуп земље, машина и њиховог транспорта до Свиштова, и 12.838 гроша за путне трошкове, достављање делова машина, транспорт од Свиштова до Габрова, као и плаћање за консултантске услуге В. Карагозову. – Видети у: Териториална Дирекција на Архивите – Габрово (у даљем тексту: ТДА-Габрово), ф. 28 к, оп. 1, а. е. 75, л. 2. Суму коју је назначио Л. Беров самтрамо најприхватљивијом јер је она резултат прилагођавања валуте условима и због тога што је извршено њено равнање са бугарским златним левом.

⁴⁷ ТДА-Габрово, ф. 28 к, оп. 1, а. е. 75, л. 1.

⁴⁸ Обе валуте су биле повезане са француским златним франком, односно имале су једнаку вредност наспрам француског златног франка (1 златни динар = 1 златни франак = 1 златни лев) јер су обе балканске државе биле чланице Латинског монетарног савеза. Колебања у курсевима валута међу балканским валутама и француског еталона у периоду од 1878–1912. године су занемарљиво мали. Српски динар је са француским франком био изједначен 1878. године. – Видети у: *Српске новине*, XLVL, 279, 19.12.1878, стр. 1–2; Попов, Чедомир, „Привреда, друштво и политика“, у: *Историја српског народа*, књ. VI, т. 1, Београд, 1983, стр. 17; а бугарски лев законом из 1880. године; Беров, Любен, *Икономиката на Българија...*, стр. 323. Више о финансијама и монетарној политици у две државе погледати у паралелном приказу – Lampe, John; Jackson, Marvin, *Balkan Economic History, 1550–1950. From Imperial Borderland to Developing Nations*, Bloomington 1982, pp. 213–220.

особеност представља очигледну црту и у процесу касније отворених предузећа у два „балканска Манчестера“.

3. Објективни услови

Да ли је постојала сличност и у објективним условима у којима су се појавиле фабрике у оба града, или другим речима, шта је, осим предузимљивости, трговачког духа и среће, још могло да утиче на успех првих фабрика у Лесковцу и Габрову?

Према мишљењу Сергеја Димитријевића разлоге за развој лесковачке индустрије не треба тражити у неким специфичним цртама менталитета лесковачких предузимача – они су се ионако руководили могућношћу да зарађују што је више могуће – већ у месту града у комуникацијском систему српске државе и изобиљу јефтине радне снаге.⁴⁹ На комплексно питање – да ли је предузимача култура безначајна – тешко је дати једнозначан одговор. Може се рећи да су укључење Лесковца на железничку мрежу и јефтина радна снага одиграли суштинску улогу у развоју индустрије „српског Манчестера“. Лесковац је био један од првих српских градова кроз који је 1886. године прошла железница,⁵⁰ чиме је убрзо био повезан са једним од најважнијих балканских трговинских центара – са Солуном (1888)⁵¹ и тако је постао део једне од основних путних артерија у Југоисточној Европи – део путне линије Београд-Ниш-Солун.⁵²

Што се тиче радне снаге треба се осврнути не само на сам град, већ и на ширу околину Лесковца, укључујући и села из његове залеђине због тога што прве фабрике нису настале у самом граду већ у оближњим селима Стојковцима, Вучју и Козари. Можда управо та близина села није довела до бума градског становништва који је карактеристичан за индустријске центре јер је број становника Лесковца током година слабо растао: 1854. године – око 15.000 становника, 1884. године – 10.870 становника (због мигарције турског становништва),

⁴⁹ Димитријевић, С., „Лесковачка индустрија“..., стр. 29. О факторима видети код Хаци-Ловановић, П., *Европеизација српског...*, стр. 19–20.

⁵⁰ *Два века развоја Србије. Статистички преглед*, Београд 2008, стр. 173.

⁵¹ Више о развоју железничке мреже у Краљевини Србији до 1912. године у: Костов, Александар, „Железнице у Србији до Балканските војне“, у: *Юбилеен сборник. Изследвания в чест на 80-годишнината на проф. Кръстьо Манчев*, София 2006, стр. 317–322; Sundhaussen, Holm, *Historische Statistik Serbiens 1834–1914*, München 1989, p. 512–513, 611; Hertner, Peter, *The Balkan Railways, International Capital and Banking from the End of the 19th Century until the Outbreak of the First World War*, Sofia 2006, pp. 13–14.

⁵² Тај је ефекат несумњиво утицао на проширивање видика лесковачких индустријалаца, упркос чињеници да се у преписци између фабрика и Министарства за народну привреду у Србији говори о утоварима сировина, машина или стоке, неопходних за фабрике, достављених у царину у Београду. – у: АС, МНП, 1898, ПФ VI – 2; 1904, ТФ X – 79; 1905, ТФ XV – 9; 1906, ТФ 36 – 1; 1906, ТФ 46 – 37; 1907, ТФ 38 – 3.

1890. године – 11.132 становника, 1910. године 14.226 становника.⁵³ Па ипак, Лесковац је био центар среза⁵⁴ и његов индустријски развој имао је утицаја на становништво целе административне јединице, а и на неке суседне регије. Према Милану Милићевићу током 1884. године Лесковац је имао 31.958 становника, од којих су 16 386 били мушкарци и 15.572 жене.⁵⁵ Током 1895. године цели срез је имао нешто више од 53.000 људи, поново са незнатном већином мушкараца – 27.970, над женама 26.157,⁵⁶ а у предвечерје Балканских ратова 1910. године срез је имао око 65.000 становника, поново с превагом мушкараца (33.464) над женама (31.199).⁵⁷ У сваком случају, тај реални број становништва је негде директно, а негде индиректно, утицао на развој индустријских предузећа, а то становништво је представљало онај људски ресурс на који су предузетници могли да се ослоне у потрази за радном снагом за своје фабрике.⁵⁸

Каква је ситуација била у Габрову? Као што је већ речено, град се налазио у близини старог „транспортног коридора“ који је Тракију повезивао са Мизијом преко пролаза Шипка.⁵⁹ То, међутим, према класичним истраживањим индустријске револуције није било довољно (пошто се веза са железницом у одређеној земљи сматра пресудном за развој града).⁶⁰ У том смислу Габрово је било изузетак. Град се са железницом повезао у периоду кнежевине, пред крај посматраног периода, укључењем на линију Царева ливада – Габрово, коју је 30.01.1912. године отворио лично цар Фердинанд.⁶¹ Та изолација је задавала проблеме при снабдевању сировинама, при набавци нових техника и при реализацији готових производа у трговини, али развој Габрова пре Балканских ратова ни на један начин није показивао да је та изолованост од бугарске железнице била пресудна.

⁵³ Трајковић, Драгољуб, *Ми једемо наприке, па зидамо фабрике (прилози за студију манчестерства)*, Лесковац 1930, стр. 18.

⁵⁴ Административна јединица у српској краљевини, еквивалент бугарском округу.

⁵⁵ Милићевић, М. Ђ., *Краљевина Србија...*, стр. 127.

⁵⁶ *Статистика Краљевине Србије, 1898, књ. XII, Попис становништва у Краљевини Србији, 31 децембра 1895 године*, Први део, стр. 50–56.

⁵⁷ *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији, 31 децембра 1910. године*, Књига пета, Београд, 1911, стр. 21.

⁵⁸ На жалост, до момента писања овог чланка, аутор није могао да пронађе веродостојнији податак о броју становника који су били ангажовани као радна снага у фабрикама током различитог периода њиховог развоја, што испитивање ефеката индустријских достигнућа на становништво те области чини практично немогућим.

⁵⁹ Данкова, Б., *Природно-географските дадености...*, стр. 70.

⁶⁰ Синтезу и критику класичних истраживања видети у: Allman, R., „Manchester and its Region...“, pp. 79–81 и Gregory, Ian, N.; Henneberg, Jordi M., „The railways, Urbanization, and Local Demography in England and Wales, 1825–1911“, *Social Science History*, vol. 34, № 2, Summer 2010, pp. 199–228.

⁶¹ Више о томе видети у чланку „Културни напредък на България – откриване на линијата Царева ливада-Габрово на 30.01 1912 г.“, у: *Съвременна илюстрация*, 1912, г. II, бр. 14, стр. 6–9.

По питању радне снаге ситуација је била доста слична оној у Лесковцу. Габрово је било центар округа и његов утицај на околна села је био несумњив. Сама села била су удаљена 5-7 километара од града. То је аутоматски решавало проблем радне снаге. Као и у случају Лесковца, део великих предузећа налазио се изван града, у селима или близу њих, која су била на 2,5-3 километра удаљена од града.⁶² На тај начин индустријски развој Габрова није имао утицаја на становништво самог града, које је у периоду између 1878. године и 1912. године порасло до скоро 8.500 људи.⁶³ Реалан број људи који је био увучен у „индустријски вртлог“ је био око 40.000 људи (према подацима из 1910. године, онолико колико је било становника у целом округу).⁶⁴

Што се тиче аспекта „објективних датости“, зна се да су постојале разлике између два „балканских Манчестера“ највише у вези са њиховом повезаношћу са железницом и, самим тим, олакшаним снабдевањем до домаћих и светских тржница, с тим што је Лесковац у том смислу имао благу предност. Та предност је у случају Габрова била надомешћена традицијом и контактима које су габровски трговци створили још пре 1878. године, што им је помагало да одржавају везе са спољним светом, нешто о чему ће касније бити више речи. У

⁶² Фабрика Ивана Калпазанова налазила се у селу Бичкиња (то је данас део Габрова), 2,5 километара јужно од града, фабрика Ивана Берова (саграђена 1892) такође је била изван града у близини махале Бојке око 3 километра удаљене од Габрова, низ ток реке Јантре, предузеће Решева (1901) је на месту које је сада такође део града, Деда Дјанково је такође било на 2,5-3 километра од града. Део других великих фабрика (као на пример кожарска, али и вуно-текстилна „Александар“ и „Фердинанд“, познате као еснафске фабрике) биле су подигнуте у оквиру града. Вишео томе видети у: Цонева, Даниела, *Габровските квартали*, Габрово 2001, стр. 24–25, 29, 45, 55–56, 64, 135 и др. (у даљем тексту: Цонева, Д., *Габровските квартали...*)

⁶³ *Статистически Годишник на Българското Царство* (у даљем тексту: *СГБЦ*) за 1910, 1911, стр. 30 и *СГБЦ* за 1912, 1915, стр. 32. Тамо се о броју становника града налазе следећи резултати: 1884 г. – 7.624 становника, 1887 г. – 7.958 становника, 1892 г. – 7.510 становника, 1900 – 7.900 становника, 1905 – 7.816 становника, 1910 г. – 8.329 становника. О броју становника у Габрову видети у: Гъбенски, Христо и П Петър, *Историята на града Габрово и габровските въстания*, Габрово 1903, стр. 36–37, где су резултати мало другачији: 1881 – 7.845 становника, 1888 – 7.988 становника, 1893 – 7.803 становника, 1900 – 8.755 становника. Такође погледати податке које доноси Константинов, П., *Габрово и Габровско: антропогеографски очерк*, Габрово 1940, стр. 51: 1900 – 7.955 становника, 1905 – 7.893 становника, 1910 – 8.423 становника. Због недостатка објашњења како се дошло до наведених резултата, не може се објаснити ни одакле долази разлика између њих. За најверодостојније можда треба сматрати оне податке које доноси официјелни статистички приручник Царевине Бугарске. За нас је важнији податак да у једном довољно дугом временском раздобљу број становника града није растао према очекивањима за један индустријски центар.

⁶⁴ Подаци који се налазе у *СГБЦ* за 1910 г., 1912, стр. 27 и *СГБЦ* за 1912 г., 1915, стр. 27, 31 се разликују. У Годишњаку за 1910. годину је назначено да је током исте 1910. године у габровском округу било 34.743 становника (17.980 мушкараца и 16.863 жене), а у *СГБЦ* из 1912. године такође за 1910. годину тај број износи 39.763 (19.919 мушкараца и 19.844 жене). Други навод сматрамо веродостојнијим јер су били штампани после сакупљања података што даје могућност за пунију и исцрпнију обраду одстрањивања могућих грешака.

тим околностима треба тражити објашњење о минималном негативном ефекту неповезаности Габрова са бугарском железницом. У погледу доступности радне снаге и порасту броја становника градови су се налазили у сличној ситуацији, мада су оба града у понечему одступала од уобичајеног шаблона. Британски Манчестер је доживео стварну урбанистичку и демографску експлозију у првим годинама његовог израстања у индустријски центар.⁶⁵

4. Почетак легенде

Упркос наведеним констатацијама, два града су се у деценији пре 1912. године развијала уједначено. У Лесковцу је група Антонија Поповића почела постепено да шири своја предузећа, пошто је од Министарства народне привреде у сагласности са законом из 1873. године⁶⁶ добила такозване „повластице“ за изградњу фабрике гајтана од 60 чаркова. У складу са том концесијом 05.09.1885. године, приватници су имали право да увозе машине, материјале за изградњу фабрика, сировине потребне за њихов рад, а да при томе не плаћају пореске и друге таксе. Па ипак, фабрике нису стекле монопол над производњом гајтана и у Краљевини Србији, јер је била дозвољена изградња неколицине других фабрика које су такође успеле да инсталирају по 60 чаркова. Те привилегије су на снази биле осам година, уз услов да се, ако се фабрика не подигне у року од годину дана, концесије одузимају.⁶⁷ Официјелно је власник фабрике била фирма „Антоније Поповић и Ко“. Саграђене су три мале зграде у које су били инсталирани чаркови.⁶⁸ Точкови су били покретани на водени погон, а целокупна технологија механичког уплитања гајтана није се разликовала од технологија у Бугарској и Турској. Управо је то било оно што је привукло Бугарина Бојацијева, који је добро познавао такву технологију. Он је незаконито увезао неопходне

⁶⁵ Током 1770. године Манчестер је имао око 10.000 становника, док се 1800. године (односно тридесетак година од почетка фабричке производње у граду, слично као и у случају балканских еквивалената) број становника већ био попео на 95 000, и с тим трендом бурног развоја је наставио све до средине 19. века. Видети у: Kotkin, Joel, *The City: a Global History*, London 2005, p. 86 (цитат по Хаџи-Јовановић, П., *Европеизација српског...*, стр. 24).

⁶⁶ Закон о потпомагању домаће индустрије, донет 31.12.1873. године, обнародован у *Српским новинама* XXXXII, бр. 20, 24.01.1874, стр. 1. Више о значају закона видети у: Вучо, Н., *Развој индустрије у Србији...*, стр. 31–32 и Ђунисијевић, Рагомир В., *Оснивање индустријских предузећа и развој индустрије у Србији до 1918. године*, Београд 1990, стр. 47. (у даљем тексту: Ђунисијевић, Р. В., *Оснивање индустријских предузећа...*)

⁶⁷ АС, МНП, 1898, ПФ VI-2; „№126 Повластица Антонију Поповићу, Глигорију Јањићу, Мити Теокаревићу, Проки Митићу и Стевану Бојацијевићу за подизање фабрике за производњу гајтана“, у: Димитријевић, Сергије, *Почеци модернизације лесковачке привреде*, Лесковац 2003, стр. 380–382. (у даљем тексту: Димитријевић, С., *Почеци модернизације...*)

⁶⁸ Вучо, Н., *Развој индустрије у Србији...*, стр. 209; Трајковић, Д., *Историја лесковачке...*, стр. 17.

чаркове и надгледао је њихово инсталирање.⁶⁹ Због почетка српско-бугарског рата исте године, удружење није успело да отпочне производњу са предвиђеним бројем машина које су биле потребне за уплитање гајтана, па су замолили Министарство да концесија предузећу буде продужена за једну годину – што се и догодило. У писму 27.05.1887. године, фабриканти помињу да су достигли број од 60 чаркова, али се жале на конкуренцију бугарских гајтана који су у Србију били увожени илегално. Страховали су да их супарништво бугарских фабрика не разори због чега су тражили мере заштите против „уношења гајтана из Бугарске“.⁷⁰ О важности фабрике говори и чињеница да је краљ Милан фабрику посетио 1885. године, мада није баш најјасније када је нашао времена за то усред немирних јесењих месеци те године.⁷¹ Услед недостатка водене снаге, решењем Министарства народне привреде 1889. године, део капацитета фабрике је био премештен у село Вучије, такође у близини града Лесковца. Предузећа је укупно имало 82 чаркова.

На захтев трговца из Лесковца, Јована Митића, у којем се тврди да предузеће „Поповић и Ко.“ не ради на корист државе и поред постојећих „повластица“, током 1890. године је била извршена провера стања у том предузећу као одговор на Митићев захтев. Митић је указао на чињеницу да су домаћи радници били замењени странцима, а да су Срби били само проста радна снага и разносачи робе. Наводи се и оптужба да је било увожено енглеско предиво за гајтане, чиме је била наносена штета домаћој поизводњи.⁷² При извршеној провери коју је извео начелник лесковачког среза, установљено је било следеће: зграде фабрике су се налазиле у два села – Стојковцу и Вучју, с тим што се у првом селу налазила ваљаоница, бојацијница и 34 чарка, а у другом селу се налазило 48 чаркова. Фабрика је годишње употребљавала 35.000 килограма вуне из околних села, Ниша и Пирота, купујући је по цени од 1.40-1.50 динара. Осим тога, било је увезено 5–6.000 килограма вуне из Енглеске. Гајтани направљени од те вуне, били су продавани по ценама од 6 динара за онај направљен од „српске вуне“, и 7–7.50 динара за онај који је био направљен од „енглеске вуне“. У фабрици је било 30 стално запослених људи – 20 Срба и 10 Бугара. Вуну је испирало 6–8 жена из околних села. Око предења је било ангажовано између 1.000 и 1.200 људи током зиме и 700-800 људи током лета. Прело се по кућама, по принципу раширене мануфактуре. Новац који су преље добијале је износио 1.60 за стара ока⁷³ (1.280 грама) вуне. Фабрика је годишње обртала

⁶⁹ Вучо, Н., *Развој индустрије у Србији...*, стр. 209–210.

⁷⁰ Јоксимовић, Ч. М., *Српски Манчестер...*, стр. 7–8; АС, МНП, 1898, ПФ VI-2.

⁷¹ АС, МНП, 1898, ПФ VI-2.

⁷² Вучо, Н., *Развој индустрије у Србији...*, стр. 210.

⁷³ Јединица мере.

око 140-150.000 динара.⁷⁴ Зграде које су фабрици припадале, те године биле су процењене на 35.000 динара.⁷⁵

Интересантно је тако велико присуство Бугара у првој српској индустријској производњи гајтана, што је иначе најбоље објашњено у самом извештају из Лесковца. Како је тврдио начелник лесковачког среза: „... у Србији првих година није било ни једног јединог човека који је имао знања и искуства да ради у тим фабрикама“, и то је био основни разлог због којег су страни радници ту долазили.⁷⁶ А чињеница да су то били Бугари, произилази из оскудних знања самих лесковачких трговаца и занатлија које су се латиле тешког посла изградње фабрика, а које су имале познанства и везе све до бугарских гајтанцијских центара. За те људе су бугарски чаркови за ткање очито представљали врхунац технолошког процеса (или чак технологије као посебне дисциплине, ако би то некога више интересовало), па су се тако Бугари ту нашли као неопходни технички експерти.

У извесном смислу је блистави успех доживела и фабрика у Габрову. Уз асистенцију Васиља Карагозова, који је касније постао и зет Ивана Калпазнава, предузимљиви Габровац је успео да увезе машине из реномиране саксонске фабрике „Рихард Хартман“ из града Кемница.⁷⁷ Оне су служиле за производњу грубог штрајхгарног предива, које се добро продавало на тржницама и чија је производња била једноставнија. Погон тих машина је био на водену силу. Зарада је прве године производње достигла 65.056 грошева и оповргавала је сумње у успешно пословање фабрике. Наредних година, фабрика се постепено развијала. Фабрику је посетио и Кнез Александар I Батенберг, што је био изузетан повод да јој се промени име у „Прва кнежевска дворска фабрика за шајак, тканине и гајтане“. Током 1884. године предузеће је било снабдевано новом воденом машином типа „Жиранд“, још веће снаге. Уз њу су била достављена и два механичка ткачка разбоја – први тог типа у Габрову.⁷⁸

Успех те прве фабрике је навео Ивана Калпазанова да рашири своју делатност. Током 1887. године, удруживши се са браћом Пенчом Калпазановим, Петком Цокевим, браћом Иваном и Христом Конкилевим, Иваном Хр. Бурмовим и Јоакимом Јакимовим,⁷⁹ отворио је нову фабрику, чија се зграда налазила

⁷⁴ АС, МНП, 1898, ПФ VI-2.

⁷⁵ Вучо, Н., *Развој индустрије у Србији...*, стр. 210.

⁷⁶ АС, МНП, 1898, ПФ VI-2.

⁷⁷ ТДА-Габрово ф. 28к, оп. 1, а. е. 75, л. 1.

⁷⁸ Гатев, Г. Г.; Венков, Х.; Минчев, М. Г., *История на вълнено текстилната...*, стр. 34.

⁷⁹ За подробније информације од оних које су до сада биле поменуте у тексту, али и од оних које ће се помињати надаље, погледати више у: Станева, Евелина (съст.), *Алманах на българските индустриалци 1878–1947*, София 1995. (у даљем тексту: Станева, Е. (съст.), *Алманах на българските...*) и Арменски, Стефан Иванов, *Алманах на габровските индустриалци 1882–1947*, Габрово 2007. (у даљем тексту: Арменски, С. И., *Алманах на габровските индустриалци...*)

у дворишту старе фабрике.⁸⁰ У њој су биле инсталиране енглеске машине за фино чешљање вуне. Следеће године је Иван Калпазанов почео са изградњом треће фабрике. Она је била позната као „нова“, за разлику од „старе“ (изграђене 1882) и „средње“ (1887).⁸¹

После смрти оснивача фабрике 1889. године, управа предузећа је прешла у руке његових наследника, а важну улогу у њеном даљем развоју су одиграли његови зетови Васил Карагозов и Тодор Петров, као и његов најстарији син Добри.⁸² Да би поправили управљање имовином предузећа, наследници Калпазанова су исте 1889. године основали „Заједничко удружење ’Иван К. Калпазанов’“ – „Прву кнежевску дворску фабрику за шајак, тканине и гајтане“.⁸³ Од 1896. године, „Друштво“ почиње да води рачуна о систему двојног рачуноводства.⁸⁴ Остварени капитал те године је био 483.026 лева, то јест, за 13 година је био увећан пет пута (са средњим растом од 33% годишње).⁸⁵ Зарада за исту годину је износила 135.052,51 лева.⁸⁶ Обновљена је и техничка опрема фабрике.⁸⁷ После 1900. године, наследници Ивана Калпазанова су почели да откупљују делове старих партнера, па је њихово ортачко удужење тако постало власник три фабричке зграде. Током 1907. године је била извршена промена у форми поседовања фабрике. Ортачко удружење је било преименовано у „Анонимно акционарско друштво за индустрију и трговину ’Ив. К. Калпазанов’“, са капиталом од 1.080.000 златних лева.⁸⁸ Тако је фабрика, коју је основао Калпазанов, у предвечерје балканских разова представљала једно солидно и реномирано предузеће које се могло мерити са европским предузећима истог типа.

Природно, ни у том случају није изостала помоћ страних стручњака. Колико год да су били отворени ка свету, габровским предузетницима је такође недостајало познавање нових технологија које су планирали да уведу у своја предузећа. Контакт са фабриком „Рихард Хартман“ скоро да има карактер анегдоте, јер, незнајући коме да се обрате, будући габровски индустријалци су написали телеграм једоставно адресиран на „најстарију добро реномирану фабрику за производњу текстилних машина – Немачка.“ Службеници Немачке поште су писмо предали на адресу фабрике за коју су сматрали да одговара

⁸⁰ ТДА-Габрово ф. 28к, оп. 1, а. е. 75, л. 3–4.

⁸¹ Цончев, Петър, *Из стопанското минало на Габрово*, Габрово 1996, (2 издание), стр. 625. (у даљем тексту: Цончев, П., *Из стопанското...*)

⁸² Гатев, Г. Г.; Венков, Х.; Минчев, М. Г., *История на вълнено текстилната...*, стр. 36.

⁸³ Вж. сп. *Съвременна илюстрация*, г. II, бр. 19–20, стр. 18 и ТДА-Габрово оп. 1, а. е. 2, л. 1–2.

⁸⁴ ТДА-Габрово ф. 28к, оп. 1, а. е. 51.

⁸⁵ Беров, Л.; Димитров, И. Д, *Развитие на индустрията...*, стр. 58.

⁸⁶ ТДА-Габрово ф. 28к, оп. 1, а. е. 51, л. 47.

⁸⁷ Вж. ТДА-Габрово ф. 28к, оп. 1, а. е. 51, л. 2-5.

⁸⁸ ТДА-Габрово ф. 28к, оп. 1, а. е. 2, л. 1-11.

опису назначеном у адреси.⁸⁹ Касније је Калпазанов почео рад са „десет радника из Габрова и једним Немцем“.⁹⁰ Тај Немац је, у ствари, био Аустријанац и звао се Винцер Пацак. Када је Калпазанов градио своје предузеће, Пацак је имао 18 година, а у Бугарску је стигао са оцем и двојцом браће да би намонтирао машине у Калпазановој фабрици. Напослетку, Пацак је у фабрици остао да ради до своје осамдесете године живота.⁹¹

У раној историји два града и текстилних фабрика у њима, може се уочити још сличности. У оба случаја је приметно непознавање света предузетништва, али истовремено је било присутно интересовање предузетника за технологије производње. Могло би се рећи да је недостатак информација био већи код Лесковчана, али ни Габровчани у том погледу нису били далеко одмакли. У крајњем случају, ограничавајући хоризонти – технички и географски – нису представљали суштинску препреку у развоју машинске производње. До момента у којем је производња задовољавала потребе самих индустријалаца, односно док је зарада била добра, све је ишло добро. Разлика је постојала једино у местима из којих се тражила техничка и специјалистичка помоћ, али и то је било повезано са првобитним потребама предузећа. Странци су били потребни због фабричке производње али и због свог предузетничког духа. Успешне историје тих предузећа, односно та два примера, су биле доказ правилних стратегија њихових власника.

V. Убрзани развој српског Манчестера

Успех првих фабрика, највише у погледу финансијских измирења, при свим својим особеностима и потешкоћама, без сумње је деловао као катализатор на индустријска усмерења и планове габровских и лесковачких трговаца и занатских имања. Оба града су у наредним годинама доживела стварни бум у погледу оснивања фабрика, што их је, у крајњем случају, претворило у индустријске центре у Бугарској и Србији.

Рентабилност и успех фабрике „Поповић и Ко.“ из Лесковца, привукла је пажњу и других месних трговаца који су почели да инвестирају у гајтанцијске фабрике. Током 90-их година 19. века у Министарству народне привреде при-

⁸⁹ Гатев, Г. Г.; Венков, Х.; Минчев, М. Г., *История на вълнено текстилната...*, стр. 32; Цела историја звучи мало необично имајући у виду да је још у такозваном Договору о организацији предузећа (ТДА-Габрово ф. 28к, оп. 1, а. е. 75, л. 1) изричито било речено да ће прве машине бити закупљене из Кемница из Саксоније.

⁹⁰ Несторов, Ю. Н. (ред.), *Книга на габровската индустрија*, Габрово 1934, стр. 38; Цончев, П., *Из стопанското...*, стр. 622.

⁹¹ Гатев, Г. Г.; Венков, Х.; Минчев, М. Г., *История на вълнено текстилната...*, стр. 33–34.

стигло је неколико молби за „повластице“ за фабрике које су биле одбијене јер су противуречиле одређеним деловима „концесија“ претходно датих лесковачким трговцима.⁹²

Најозбиљнијом се показала иницијатива групе лесковачких трговаца и занатлија, на челу са Костом Илић, мумџијом⁹³ из села Власотинци. Према Чедомилу Јоксимовићу, наводећи причу Глигорија Горче Петровића, једног од главних партнера у тој фабрици, која је још 1888. године почела да ради као партнерска фирма, Коста Илић и Мика (Михаило) Јанковић – Зет Косте Илића, који су били партнери у фирми, напустили су фабрику годину дана после њеног отварања, а са њима је из ње иступио и Мануил Илиев, Бугарин из Калофера.⁹⁴ Фирма која је настала у том саставу била је позната као „Коста Илић и Ко“. Општи капитал удружења је био 72.000 динара.⁹⁵ Највероватније да је и овог апута Бугарин био привучен због познавања техника механичког плетења гајтана и можда да би помагао при уношењу (вероватно илегалном) неопходних машина, што само на још један начин потврђује горе наведену чињеницу о великом присуству Бугара у текстилној индустрији у Србији. Нова фабрика је била постављена у селу Козаре, а основни мотив да баш тамо буде подигнута је поново била водена снага. Партнери су користили већ постојећу воденицу, која је овога пута била приватно власништво једног од њих – Косте Илића. Током 1891. године фабрика је радила са 72 точка за чију су се инсталацију и одржавање бринула двојица Бугарина.⁹⁶ Постројења те фабрике су радила брже од оних у фабрици „Поповић и Ко.“: 33 према 22 центиметра изплетених гајтана по минути.⁹⁷ Прост рачун показује да су сви точкови фабрике „К. Илић и Ко.“ производили 23,76 метара по минути, наспрам 18,04 метра по минути у фабрици „Поповић и Ко.“. То је представљало озбиљну конкуренцију за све скромнију трговину гајтана у Србији.

Реакција групе предузетника око Поповића и Теокаревића није много каснила. У писму Министарству народне привреде из 25.08.1890 године и из 06.09.1890. године, партнери су се жалили на онивање фабрике Косте Илића

⁹² Вучо, Н., *Развој индустрије у Србији...*, стр. 211.

⁹³ Сапунџија или воскар, у случају Косте Илића – сапунџија. Има неких индиција да је велики део Илићеве имовине настао зеленашењем. Видети у: Kanitz, Felix Philipp, *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk*, Leipzig, 1909, p. 272, Internet Archive, *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk*, http://www.archive.org/stream/dasknigreichse02kaniuoft/dasknigreichse02kaniuoft_djvu.txt (06.06.2011).

⁹⁴ Јоксимовић, Ч. М., *Српски Манчестер...*, стр. 8–9, видет

⁹⁵ и Вучо, Н., *Развој индустрије у Србији...*, стр. 211–212. Тај Бугарин се помиње и у Начов, Никола Енев, *Калофер в миналото, 1707–1877*, Софија 1927, стр. 271, под именом Мъньо Илиев.

⁹⁶ Јоксимовић, Ч. М., *Српски Манчестер...*, стр. 74.

⁹⁷ Детаљније видети у Вучо, Н., *Развој индустрије у Србији...*, стр. 211.

⁹⁸ Такође Вучо, Н., *Развој индустрије у Србији...*, стр. 210, 212.

који је подигао предузеће на два сата пута од предузећа „Поповић и Ко.“, а имао је и *дрскости* (прим. Х. Б.) да позове једног Бугарина да обучава раднике. Ово друго им је посебно задавало главобоље, чак су се уплашили да постоји и тајни план да се сагради бугарска фабрика гајтана у Србији. Решење за своју фирму партнери фабрике „Поповић и Ко.“ су видели у новој повластици, сроченој на 15 година, која је предвиђала „да се заштити та грана привреде у Србији“ (sic!). Касније, исте године, су се и Скупштини обратили са истом молбом, али су сада тражили да рок буде само 5 година.⁹⁸

Конкуренција између две фабрике је довела до њиховог даљег усавршавања и почела је да плаши „монополисту“ на тај производ у Србији – фабрику браће Минх из Параћина.⁹⁹ Да би предупредили ширење конкуренције у Лесковцу, власници те прве текстилне фабрике у Србији, тражили су и добили решење Министарства народне привреде да почне сопствену производњу гајтана.¹⁰⁰

Одговор две лесковачке фабрике је био веома брз и категоричан. Прво су тражили од Министарства да Браћи Минх забрани производњу гајтана, али када нису добили жељени одговор, 1895. године су се две фирме – „Поповић и Ко.“ и „Коста Илић и Ко.“ ујединиле у једну фирму под именом „Прва српска краљевска фабрика за гајтане, позамантерију и плетене производе Поповић, Илић и други из Лесковца“, ¹⁰¹ иначе познатију као „Поповић, Илић и Ко.“. Партнери у тој фирми су били Антоније Поповић, Коста Илић, Мито Теокаревић, Глигорије Јовановић, Глигорије Петровић, Петар К. Илић, Стефан Бојациев и Мануил Илиев.¹⁰² Та нова лесковачка фабрика је добила концесије за изградњу модерне фабрике за прераду вуне.¹⁰³ Намера Лесковчана је била да, осим гајтана, почну и са производњом платна не би ли на тај начин конкурисали производњи фабрике из Параћина Браће Минх. У условима концесије је био предвиђен десетогодишњи рок ослобађања од пореза, царинских такси и тд, бесцарински увоз машина и сировина, а да би се избегао сукоб са параћинском фабриком, био је састављен тачан списак неопходних артикала.¹⁰⁴

Првобитно је била настављена производња гајтана, али се отпочело и са проучавањем постављања нових постројења и машина потребних за нову текстилну фабрику. Према сведочењу Глигорија Петровића, због недостатка

⁹⁸ АС, МНП, 1898, ПФ VI-2.

⁹⁹ Детаљније о тој фабрици видети у Вучо, Н., *Развој индустрије у Србији...*, стр. 198–208; Ђунисијевић, Р. В., *Оснивање индустријских предузећа...*, стр. 169–173; АС, МНП, 1895, ПФ XII – 79 и МНП, 1906, ТФ 41–7.

¹⁰⁰ Трајковић, Д., *Историја лесковачке...*, стр. 18.

¹⁰¹ Трајковић, Д., *Историја лесковачке...*, стр. 18.

¹⁰² Јоксимовић, Ч. М., *Српски Манчестер...*, стр. 10.

¹⁰³ АС, МНП, 1898, ПФ VI-2.

¹⁰⁴ АС, МНП, 1898, ПФ VI-2.

знања о томе какве им машине тачно требају¹⁰⁵ партнери су одлучили да се за помоћ обратe јединој њима познатој технички напредној фабрици – у Бугарској! Испратили су Глигорија Јовановића заједно са сином Косте Илића, Стоиром¹⁰⁶ у Бугарску са циљем који би се, према данашњим критеријумима могао окарактерисати као шпијунажа. Задатак им је био да у разговору са Бугарима сазнају где се у свету производе машине неопходне за покретање текстилне фабрике и које фирме их производе. Све то је требало да се одигра тако да Бугари не схвате шта је стварни циљ српске посете. Млади Илић је успео да испуни задатак на одличан начин, па су тако лесковачки предузетници били од тада упућени на фабрику у Кемницу у Немачкој.¹⁰⁷

Ова последња чињеница наводи на мисао да су српски „индустријски шпијуни“ посетили Габрово и габровску текстилну фабрику, а у најмању руку су изабрали габровски модел машине по којем су усваршавали сопствене машине, јер су машине „бугарског Манчестера“ биле опремљене онима из водећег немачког центра за производњу машина.¹⁰⁸

Достављањем машина се бавио Стоир К. Илић, а као преводилац и Глигорије Јовановић. Заједно су отпутовали у Кемниц, али због тога што нису знали каква им тачно машина треба, понели су мустру од вуне коју би прерађивали и мустре платана која су хтели да производе. „Наоружани“ одговарајућим материјалима појавили су се код немачких фабриканата и тражили су да им продају машине којима би од сировина могли да произведу текстилна платна! Помоћу немачких специјалиста српски предузетници су купили осам разбоја, машину за чешљање, селфактор, ваљаоницу и машину за прање. Такође су купили једну парну машину моћну 30 коњских снага и један парни kotaо.¹⁰⁹

¹⁰⁵ Поново по сведочанству Г. Петровића, партнери су били углавном слабо образовани што се види из рукописа њихових потписа у разним документима послатих у име фабрике Министарству народне привреде који су сачувани у архивским фондовима тог Министарства, видети у: АС, МНП, 1898, ПФ VI-2.

¹⁰⁶ Стоир К. Илић (1875–1935) завршио је техничко образовање у Љубљани и текстилни факултет у Ахену. Био је ожењен кћерком Мануила Илиева, Даном, и остао је међу Лесковчанима упамћен као човек који је у том граду имао кућу „са амблемима“ саграђену 1911. године, видети у: Momčilović, M., „Vlasotince ponosno na Vladu Ilića“, у: *Политика Online*, <http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Vlasotince-ponosno-na-Vladu-Ilica.lt.html>, (06.06.2011, 11:30 pm); Костић, М. н. д., стр. 128.

¹⁰⁷ Јоксимовић, Ч. М., *Српски Манчестер...*, стр. 11.

¹⁰⁸ Више о везама између габровских текстилних фабрика са фабрикама немачког града Кемница видети у: Гатев, Г. Г.; Венков, Х.; Минчев, М. Г., *История на вълнено текстилната...*, стр. 32, 34 и у: Тоцев, П. К., „Врзките между България и Германия на територията на днешния габровски окръг (1878–1944)“, *Българо-германски отношения и врзки: изследвания и материјали*, т. 2, София 1979, стр. 122; ТДА-Габрово, ф. 28к, оп. 1, а. е. 75, л. 1; ТДА-Габрово, ф. 30к, оп. 1, а. е. 9, л. 26.

¹⁰⁹ Јоксимовић, Ч. М., *Српски Манчестер...*, стр. 12–13.

Нова фабрика је са радом почела 1896. године, а сама зграда је била подигнута у северном делу града Лесковца, у такозваној Мурца-Махали.¹¹⁰ Током 1897. године специјална комисија је проверила да ли су били испуњени сви предуслови за договорену концесију. Комисија је установила да се фабрика „Поповић, Илић и Ко.“ састојала из три дела, једне главне у Лесковцу и две у селима Вучје и Козаре. У првој се прело предиво, а у друге две су се правили гајтани. У Лесковцу је зграда фабрике имала два спрата, а таван се користио као складиште сировина. Ту су били инсталирани парни ваљак и парна машина (30 коњских снага), перионица, сушилница и апаратура. У специјалним собама су биле инсталиране машине влачаре, машине за чешљање, селфактори са 400 и 220 вретена као и друге помоћне машине. У осталим собама је било распоређено 66 машина за плетење гајтана, једна ваљаоница и засебна складишта у Вучју, и још 7 зграда у којима је било распоређено 74 разбоја, ваљаоница, ковачница и складишта у Козари. У оба села је покретачка снага била вода. У моменту провере је у фабрици било ангажовано 92 радника, од којих су 8 били странци и 25 малолетника.¹¹¹ Према процени известиоца укупан капитал који је био уложен у три предузећа је 1897. године износио 260.000 динара, док је само прве године рада најновији део фабрике у граду Лесковцу прерадио око 100.000 килограма вуне исте вредности. Појединачно су два гајтанцијска одељења фабрике произвела 280.000 динара.¹¹²

Очигледно је да се фабрика добро развијала после уједињења и проширења посла о чему сведочи и жустра борба у ценама између фирми „Поповић, Илић и Ко.“ и параћинске фабрике која је постојала све до 1904. године, када је предузеће Браће Минх било уништено у пожару.¹¹³ Лесковачка фабрика се развијала и током 1904. године и забележен је улог од 850.000 динара и годишњи обрт од 1.500.000 динара. Независно од тога 140.000 динара било је инвестирано у зграде, а 500.000 динара је било уложено у машине.¹¹⁴

У молбама и писмима лесковачких индустријалаца понављао се мотив о бугарској конкуренцији у производњи гајтана. Реч је била о његовом легалном и нелегалном увозу у земљу.¹¹⁵ Бугарска продукција је примана са великим страхом у Србији, још више после 1897. године, када су српске власти значај-

¹¹⁰ АС, МНП, 1898, ПФ VI-2.

¹¹¹ АС, МНП, 1898, ПФ VI-2.

¹¹² Вучо, Н., *Развој индустрије у Србији...*, стр. 226.

¹¹³ Паларе, М., *Балканските икономики...*, стр. 272–274, 278–285; „№ 179-6 Пожар у Минховој фабрици у Параћину“, у: Перунић, Бранко, *Град Параћин 1815–1915*, Београд 1975, стр. 1051–1052.

¹¹⁴ „№ 97 Извештај Начелника среза Лесковачког о фирми Поповић, Илић и Комп.“, у: Димитријевић, С., *Почеци модернизације...*, стр. 279.

¹¹⁵ АС, МНП, 1898, ПФ VI-2.

но умањиле царину са 300 на 26 динара за 100 килограма гајтана.¹¹⁶ Тај потез српских власти је имао за циљ да реши озбиљан проблем нелегалног увоза текстила из Бугарске, који је постојао још од 80-их година 19. века.¹¹⁷ Па упркос томе, најозбиљнији проблем за лесковачке фабрике у периоду 1895–1897. године представљала је унутрашња конкуренција, које се сада, осим фабрике Браће Минх, прибојавао и некадашњи партнер фирме „Поповић, Илић и Ко.“, Михајло Јанковић. У основи, борба са те две фабрике у наредним годинама се сводила на очување монопола производње гајтана у Србији.¹¹⁸

Трећа гајтанцијска фабрика је у Лесковцу почела да ради 1897. године уз сагласност за израду на име М. Јанковићу током 1895. године, са „повластицом“ за изградњу модерне фабрике гајтана. Према условима те концесије, предузетник се обавезао да уложи 80–100.000 динара и да запосли 25 радника.¹¹⁹ Током 1897. године Јанковић је отворио малу радионицу са само 26 разбоја на земљишту села Дедине баре. То није у потпуности одговарало условим концесије, шта више, Јанковић је радио са увезеном вуном коју би потом поделио сељацима. Упркос чињеници да је то представљало озбиљну претњу, фабрика је имала и других потешкоћа па тако није ни успела да испуни предуслов потребан за концесију. Још током исте 1897. године, у којој је фабрика почела реално да функционише, Јанковић је тражио да га ослободу од, у тим условима, предвиђених 12.000 динара. Министарство је захтев одбило уз образложење да нису били испуњени услови за добијање концесије.¹²⁰ Током 1898. године према царинским документима, Јанковић је унео нешто мало више од 2.250 кг вуне вредности око 9.000 динара што такође није одговарало условима постављеним за добијање концесије. Наиме, потешкоће су дошле од конкуренције. „Поповић, Илић и Ко.“ званично су уложили протест у Министарству у којем се наводи да су они уложили 400.000 динара, а Јанковић само 40.000 динара, да његова фабрика у ставри има само 20–25 старих разбоја за плетење гајтана, да није подигао модерну фабрику, да нема машине и предионицу. Укратко, власник

¹¹⁶ Вучо, Н., *Развој индустрије у Србији...*, стр. 237; Ђунисијевић, Р. В., *Оснивање индустријских предузећа...*, стр. 182.

¹¹⁷ Одговарајући приказ шема и механизма по којима је нелегални увоз био извршаван видети у: Влайков, Ал. Г., *Спомени из живота ми*, Пирдоп 2008, стр. 120–122. Интересантно је да је, према мишљењу Алипија Влајкова, царинског службеника 80-их година 19. века на Цариградској царини, српска држава била та која је наметнула високе царине на бугарска сукна, шајаке и гајтане и да је на тај начин створила предуслове за илегални увоз робе. Он такође тврди да „је наша Царина пресретала увоз из Бугарске, а истовремено штитила такав извоз из Србије“ (с. 122). Ако је тај навод истинит, онда то баца мало другачије светло на развој лесковачке индустрије.

¹¹⁸ АС, МНП, 1898, ПФ VI-2.

¹¹⁹ Вучо, Н., *Развој индустрије у Србији...*, стр. 212, 235–236; Ђунисијевић, Р. В., *Оснивање индустријских предузећа...*, стр. 181–183.

¹²⁰ АС, МНП, 1905, ТФ XV – 9.

не испуњава услове који су потребни за добијање концесија и за то не добија никакву казну.¹²¹

Очигледно да је та фабрика била проблематична. Официјелно послато питање о њеном раду и организацији је било послато и у скупштину са потписом извесног Аранђела Маринковића.¹²² Власт је дуго била толерантна према Јанковићу, вероватно из разлога што је у Јужној Србији било потребно што више таквих фабрика и добрих услова за пораст њихове производње, као и због „потребе“ да се држава обрачуна са бугарском конкуренцијом.

Сам Михајло Јанковић је без сумње био енергичан човек, који није лако одустајао од потешкоћа које су га задесиле. Током 1899. године успео је да добије беспорезни зајам од српске државе у величини од 8.000 динара.¹²³ Осим тога, неколико пута је 1895. године покушавао да добије машине „Државне ткачке школе“¹²⁴, наводећи пред владом најразличитије изговоре за тај захтев.¹²⁵ Последњи покушај у том правцу је Јанковић направио 1904. године, када се обратио Министарству народне привреде са захтевом да отвори нову фабрику за плетива и ткања како би добио машине „Државне ткачке школе“ и том приликом је тражио помоћ у износу од 60.000 до 100.000 динара. Као посебан разлог за добијање тих машина Јанковић је обећао да ће у будућу фабрику запослити све бивше ученике те школе који су били обучавани тачно за тај тип посла.¹²⁶ На крају је концесија била опозвана 1905. године због неиспуњених услова.¹²⁷

Па ипак, Јанковићеви напори нису остали без резултата. Зграде и остале активности фабрике купио је син тада већ покојног Антонија Поповића, Милан, и један од најважнијих партнера у „Поповић, Илић и Ко.“ – Глигорије Јовановић. На тај начин су двојица предузетника поставила основу за фабрику која је тек касније постала позната као „Јовановић и Поповић“ у селу Грделица. Током 1906. године после смрти Глигорија Јовановић, фабрика је већ постала власништво Лазара Јовановића, браће Глигорија, Милана А. Поповић, Мике Станковић и Горче Костића. Фабрика је почела да ради током 1907. године са капиталом од 200.000 динара, 50 радника и концесијама које су важиле за наредних 10 година.¹²⁸ Током наредних година предузеће се развијало завид-

¹²¹ АС, МНП, 1905, ТФ XV – 9.

¹²² АС, МНП, 1905, ТФ XV – 9.

¹²³ *Српске новине*, LXXII, 74, 01.04.1905, стр. 3.

¹²⁴ Школа је била отворена током 1890. године са задатком да обучи кадрове потребне за текстилну производњу, а затворена је 1895. године, видети у: Ђунисијевић, Р. В., *Оснивање индустријских предузећа...*, стр. 58–59. За обуку кадрова су били сви заинтересовани јер је током дугог периода квалификована радна снага долазила из Бугарске, видети у: АС, МНП, 1898, ПФ VI-2.

¹²⁵ АС, МНП, 1904, ТФ XIV – 39.

¹²⁶ „№ 90 Молба Михаила Јанковића, индустријалца, за зајам при подизању фабрика ткачина“, у: Димитријевић, С., *Почеци модернизације...*, стр. 241–242.

¹²⁷ *Српске новине*, LXXII, 74, 01.04.1905, стр. 3.

¹²⁸ Ђунисијевић, Р. В., *Оснивање индустријских предузећа...*, стр. 193–194.

ним темпом и успело је да достигне обим производње који је имало предузеће „Поповић, Илић и Ко.“¹²⁹

Следећа фабрика у Лесковцу је била дело бивших радника из предузећа браће Минх – Јосифа Јовановића, Густава Хубача и Јоце Станковића. Њих тројица су отворили фирму „Јосиф Јовановић и Ко.“, откупивши претходно машине и сировине које нису изгореле у фабрици браће Минх. То је била једина фабрика која је, од самог почетка, радила са модерним системима израде, користећи неоштећену парафинску машину силе 50 коњских снага. Упркос чињеници да је по обиму одступала од осталих предузећа, до почетка ратова фабрика је имала квалитетну робу на пазарима.¹³⁰

Тако је постепено до 1912. године Лесковац постао други по реду град по броју фабрика у Србији, одмах иза Београда.¹³¹ У јужном српском граду су радила три велика предузећа, али њихов утицај и потенцијал далеко су превазилазили границе Лесковца и Јужне Србије. Посебно је била утицајна фабрика „Поповић, Илић и Ко.“ која је постала својеврстан инкубатор индустријалаца. Озбиљне промене и утицаји почели су да се осећају у првој деценији 20. века, са појавом друге генерације лесковачких индустријалаца, који су обично били синови пионира. У то време синови Косте Илића – Петар, Сотир и Влада – оформили су текстилни концерн „Илић“, који је у међуратном периоду имао фабрике у Београду, Великом Бечкереку, Лесковцу, Карловцу и који је израстао у најзначајнијег произвођача текстилних артикала у земљи.¹³² Пример синова Косте Илића је утицао и на синове Теокаревића, који су проширили производњу са комплексом предузећа у Параћину.¹³³ То је пример ширења утицаја лесковачких индустријалаца изван самог Лесковца и њиховог претварања у прворазредне „играче“ од националног значаја – тенденција која је свој врхунац имала у међуратном периоду.

¹²⁹ Grgašević, Jaša, *Industrija Srbije i Crne Gore*, Zagreb 1924, str. 211–212. (у даљем тексту: Grgašević, J., *Industrija Srbije...*); Вучо, Н., *Развој индустрије у Србији...*, стр. 212, 238–239; Јоксимовић, Ч. М., *Српски Манчестер...*, стр. 29; Трајковић, Д., *Историја лесковачке...*, стр. 20.

¹³⁰ Вучо, Н., *Развој индустрије у Србији...*, стр. 212–213; Паларе, М., *Балканските економики...*, стр. 280.

¹³¹ Ђунисијевић, Р. В., *Оснивање индустријских предузећа...*, стр. 168.

¹³² Више о концерну видети у: „Илић“, у: *Лесковачки гласник*, 07.01.1926, бр. 1, стр. 6–7; Јоксимовић, Чедомир М., *Наша текстилна радиност, књ. II*, Београд 1933, стр. 2–5. (у даљем тексту: Јоксимовић, Чедомир М., *Наша текстилна...*); Grgašević, J., *Industrija Srbije...*, стр. 193–201.

¹³³ Јоксимовић, Чедомир М., *Наша текстилна...*, стр. 8–11; Grgašević, J., *Industrija Srbije...*, стр. 201–207.

VI. Нагли пораст бугарског Манчестера

Једнако буран развој доживео је и „бугарски Манчестер“. Изузетни резултати које је постигао Иван К. Калпазанов стимулисали су и друге да отворе своја предузећа. Први који је кренуо стопама Калпазанова је био Христо Бобчев. Током новембра 1883. године, Бобчев је иницирао окупљање друштва за отварање фабрике, у које су, осим њега, улазили и његови пријатељи и рођаци браћа Стефан, Иван и Цанко П. Хази Стојчев, Велчо Евстр. Рашеев, Христо Гдев, Стефан Недев и Стефан Медарев.¹³⁴ Било је одлучено да се куповином машина бави иницијатор Хр. Р. Бобчев, а изградња саме зграде је била поверена Рашеевом. Реализација тог пројекта није прошла без перипетија и куриозитетних момената. Бобчев је решио да ће фабрици доставити машине из светске „Меке“ текстилне индустрије – Манчестера. Међутим, проблем је био незнање језика који је био различит од бугарског и турског, уз чињеницу да је предузимљиви Габровац морао да пређе и дуг пут од Габрова до енглеске индустријске престонице. Решење је било оригинално – Христо Бобчев је прешао пола Европе (од Беча до Манчестера) са четири цедуље на којима је на француском језику писало ко је он и где путује.¹³⁵ Колико год невероватно звучало, подухват је успешно био завршен. Бобчев је стигао у Манчестер, уговорио је машине, међутим, испоставило се да је било лакше да те машине буду достављене до града Свиштова, него да буду превезене од бугарског пристаништа на реци Дунав до самог Габрова. Било је потребно да се направи неколико мостова дуж пута, да се закупи, али и разруши неколико кућа како би товар на појединим деловима пута могао да се пронесе.¹³⁶ Упркос свему томе, предузеће је почетком 1884. године било пуштено у рад.

Фабрика је добила име по првом бугарском кнезу – Александру. Маchine су биле набављене из енглеске фирме „Принц Смит и Син“ и, као што је било предвиђено у уговору удружења, то су биле машине за чешљану вуну, односно за фино предење. Првобитни машински парк је био ограничених могућности производње,¹³⁷ јер је било израђивано искључиво предиво за гајтане на „сиц“¹³⁸, највише за саме партнере фирме. Спољни клијенти нису били опслуживани. Технолошке процесе су надзирали Христо Бобчев и Христо Гдев.¹³⁹ Средином 90-их година фабрика је престала са сиц производњом и почела је да шири

¹³⁴ Гатев, Г. Г.; Венков, Х.; Минчев, М. Г., *История на вълнено текстилната...*, стр. 38.

¹³⁵ *Съвременна илюстрация*, II, 19–20, стр. 19–21.

¹³⁶ Гатев, Г. Г.; Венков, Х.; Минчев, М. Г., *История на вълнено текстилната...*, стр. 39.

¹³⁷ ЦДА, ф. 568к оп. 1, а. е. 673, л. 15.

¹³⁸ Од турске речи *ışleme* – израда нечега од материјала клијента и плаћање „на парче“.

¹³⁹ *Анкета за промоцију државне индустрије из 1909. Године (Анкета на насърдчаваната от държавата индустрия през 1909 г.), VI Текстилна индустрия*, София 1912, стр. 8. (у даљем тексту *Анкета...*)

спектар производних артикала – предиво од мерино вуне, кашмир, платна од увезених предива и сл.¹⁴⁰ Промене које су у то време наступиле, повезане су са Рачом Хр. Бобчевим, који 1891. године заменио оца на месту управника фабрике. Он је био један од првих добро образованих индустријалаца у Габрову. Завршио је трговинску школу у Анверсу у Белгији. Извесно време је провео у Енглеској, где се упознао са основама вунено-текстилне производње. Говорио је три језика. Наиме, активност тог човека је повезана са успоном предузећа у наредне две деценије. Он је у основи био заслужан за проширивање машинског парка и проширивање спектра производње.¹⁴¹ Тако је почетком 20. века фабрика „Александар“ била једна од најбољих групних предузећа у вуно-текстилној бранши у држави.¹⁴² Током 1908. године се променила имовинска форма фабрике, односно било је направљено „Вуно-текстилно анонимно акционарско друштво ’Фабрика Александар’“ са капиталом од 884.000 златних лева. Акционари у том друштву су били оснивачи предузећа и њихови наследници.¹⁴³ Па ипак 1908. године друштво-власник узело је под најам у наредних пет година и карловску фабрику „Евлоги Георгиев“.¹⁴⁴ Проблеми у овом габровском предузећу су започели са смрћу способног административног директора Раче Хр. Бобчева 20.12.1909. године, на чије место дуго времена није било могуће довести одговарајућег човека. Међутим потешкоће које су биле повезане са смрћу способног руководиоца нису озбиљније потресле фабрику и 1912. године предузеће је успоставило везе са румунским,¹⁴⁵ турским (или, да кажемо, предузећима која су своја седишта имала у оквирима граница Османске империје),¹⁴⁶ српским,¹⁴⁷ чешким,¹⁴⁸ и другим фирмама.

Интересантни су били контакти са српским фирмама, тачније са лесковачким, у којима можемо претити постепену замену улога. Ако су на почетку развоја лесковачких фабрика српски предузетници тражили квалификоване раднике и технолошко know-how у Бугарској, сад је дошао ред да се Бугари обратe суседима. Или бар такве утиске стичемо читајући делове кореспонденције између трговачких представника фабрике „Александар“, Христа В. Рашеева, који је Лесковац посетио у септембру-октобру 1911. године, и централе у фаб-

¹⁴⁰ Гатев, Г. Г.; Венков, Х.; Минчев, М. Г., *История на вълнено текстилната...*, стр. 40; *Анкета...*, VI *Текстилна индустрија*, стр. 8.

¹⁴¹ Гатев, Г. Г.; Венков, Х.; Минчев, М. Г., *История на вълнено текстилната...*, стр. 72.

¹⁴² Више о техничкој обезбеђености предузећа видети у: Мишайков, Д. *Очерк на фабричната вълнена индустрија в България, Списание на Българското Икономическо Дружество (СпБИД)*, 1904, VIII, 7, стр. 483–484 и Цончев, П., *Из стопанското...*, стр. 527–529.

¹⁴³ ТДА-Габрово, ф. 29к, оп. 1, а. е. 1, л. 1-2.

¹⁴⁴ ТДА-Габрово, ф. 29к, оп. 2, а. е. 3, л. 15-19.

¹⁴⁵ ТДА-Габрово, ф. 29к, оп. 2, а. е. 86.

¹⁴⁶ ТДА-Габрово, ф. 29к, оп. 2, а. е. 29.

¹⁴⁷ ТДА-Габрово, ф. 29к, оп. 2, а. е. 7, 24.

¹⁴⁸ ТДА-Габрово, ф. 29к, оп. 2, а. е. 34.

рици у Габрову.¹⁴⁹ Из размењених писама постаје јасно да је Решеев у Лесковац дошао са задатком да нађе, унајми и пребаци у Бугарску квалификоване раднике на челу са мејстором за предење Јозефом Фиалом, чехом по пореклу.¹⁵⁰ При испуњењу тог задатка Бугарин је требало да води рачуна да не привуче пажњу лесковачких фабриканата и локалних власти да га не би спречили да унајми преко потребне раднике.¹⁵¹ За ту сврху је била и одређена шифра за кореспонденцију између Решеева и централе.¹⁵² Није јасно како је тачно била завршена та сага, као ни да ли је у питању била балканска привредна историја о својеврсном „одвлачењу“ обученог персонала. У извесном смислу је то био покушај да се провоцира локални „одлив мозга“ (brain drain) са свим последицама по домаћу индустрију.

У сваком случају, у предвечерје рата фабрика „Александар“, као и фабрика Калпазанов, била је оформљена као једно модерно, добро снабдевано и конкурентно предузеће средњеевропских размера.

Успех делатности Ивана К. Калпазанова и круга Габроваца око Хр. Р. Бобчева удахнуо је наду, и, у извесном степену, принудио и остале гајтанције из еснафа да размисле о отварању сопствених фабрика. Тако је током 1887. године било основано анонимно удружење „Успех“ које је имало циљ да оснује фабрику. Њега је прво чинило 17 акционара, а напослетку 40 људи, док су главни међу њима били Васил П. Халчев, Никола Решеев, Иван П. Червенаков, Цанко Добрев, а мало касније и Пенчо Семов.¹⁵³ Само предузеће је било пуштено у рад октобра 1888. године.¹⁵⁴ Машине су биле увезене из Енглеске.¹⁵⁵ Фабрика једва да је радила пет месеци када је у њој избио пожар у којем је било уништено готово све. Оптимистичнији предузетници су поново почели да предузимају потребне мере за отварање предузећа. За око годину дана фабрика је поново била пуштена у рад, али је још дуго трпела последице пожара.¹⁵⁶ Опоравак фабрике је помогла и држава бескаматним зајмом у вредности од 100.000 златних лева. За узврат друштво је фабрику назвало „Фердинанд I“.¹⁵⁷ Током 1893–1894. године су биле увезене нове машине из правца који је Габровчанима већ био познат – из

¹⁴⁹ ТДА-Габрово, ф. 29к, оп. 2, а. е. 7.

¹⁵⁰ ТДА-Габрово, ф. 29к, оп. 2, а. е. 7, л. 3-4.

¹⁵¹ ТДА-Габрово, ф. 29к, оп. 2, а. е. 7.

¹⁵² ТДА-Габрово, ф. 29к, оп. 2, а. е. 7, л. 4-5.

¹⁵³ Бужашки, Евл. и др. (ред.) н. д., стр. 17–180; Цонева, Д., *Габровските квартали...*, стр. 135; Детаљније о Петку Семову видети: Чолакова, Красимира Христова, *Пенчо Семов. Успехът*, Велико Търново 2008.

¹⁵⁴ Гатев, Г. Г.; Венков, Х.; Минчев, М. Г., *История на вълнено текстилната...*, стр. 41.

¹⁵⁵ ЦДА ф. 568к оп. 1, а. е. 673, л. 15.

¹⁵⁶ Видети протоколне књиге са заседња УС на Гайтанджийско Анонимно Дружество „Успех“ – Манифактурна фабрика „Фердинанд I“ запазени в архива на предприятието съхраняван в ТДА-Габрово, ф. 30к, оп. 1, а. е. 9-11.

¹⁵⁷ Гатев, Г. Г.; Венков, Х.; Минчев, М. Г., *История на вълнено текстилната...*, стр. 41.

Кемница у Немачкој.¹⁵⁸ Током целог периода фабрика се суочавала са извесним потешкоћама са задржавањем квалификованих радника. У неколико наврата управљачки савет је морао да унајми нове мајсторе за предење вуне.¹⁵⁹ Фабрика је почела да се стабилизује почетком 20. века и коначно је успела да „стане на ноге“ када је управу над предузећем преузео Васил Н. Карагџозов, исти онај који је узео учешћа у стварању и у управљању фабриком Ивана К. Калпазанова.¹⁶⁰ Карагџозов је био изабран за руководиоца са правима директора-благајника и годишњом платом од 4.000 лева на основу решења управног руководства из 14.02.1905. године.¹⁶¹ Као резултат доброг управљања 1907. године друштво је забележило „вишкове“ од 11.647,50 лева.¹⁶² Машински парк се развијао,¹⁶³ што је предузећу давало могућност да се изгради као озбиљни произвођач у тој бранши током 1912. године.

Посебно је интересантан развој једног другог предузећа карактеристичног за Габрово – фабрика Ивана хаџи Берова. Основе предузећу су биле постављене рационализацијом производње брашна у воденици оца будућег крупног индустријалца – Бера.¹⁶⁴ Током 1882. године, предузимљиви Габровац је поставио допунска сита и тако је први у Габрову почео да производи мекиње. Мало касније, удруживши се са оцем и братом Димитријем, Иван хаџи Беров је постројио ваљарицу, односно млин на ваљке,¹⁶⁵ који се наредних година развијао изузетно успешно.¹⁶⁶ То му је омогућило да ојача и да постане познат. Резултат се видео десетинама година касније, када је 1892. године заједно са пашеногом Андрејом Момерином – другом интересантном фигуром габровске индустрије¹⁶⁷ – направио ткачку фабрику за производњу искључиво финих платана од уносног европског предива користећи пре свега вишкове капацитета млина за подизање

¹⁵⁸ ТДА-Габрово, ф. 30к, оп. 1, а. е. 9, л. 20, 26.

¹⁵⁹ ТДА-Габрово, ф. 30к, оп. 1, а. е. 9, л. 28, 29, 31, 32, 36.

¹⁶⁰ Гатев, Г. Г.; Венков, Х.; Минчев, М. Г., *История на вълнено текстилната...*, стр. 74–76; Више о В. Н. Карагџозов и његовој каријери до 1912 године видети у: *Съвременна илюстрация*, 1912, II, 19–20, стр. 28.

¹⁶¹ ТДА-Габрово, ф. 30к, оп. 1, а. е. 11, л. 27 (са назнаком за В. Н. Карагџозов), 37, 75 (за услове фабрике на почетку и на крају Карагџозовим управљањем).

¹⁶² ТДА-Габрово, ф. 30к оп. 1, а. е. 11, л. 75.

¹⁶³ Цончев, П., *Из стопанското...*, стр. 530–532.

¹⁶⁴ Више о животу Иван Х. Беров видети у биографији коју су написали његов унук Тодорка Н. Георгиева и снаја у ЦДА ф. 1621к оп.1, а. е. 2.

¹⁶⁵ ЦДА ф. 1621к оп.1, а. е. 2, л. 16.

¹⁶⁶ Током 1892. године Иван Хаџи Беров је добио бронзану медаљу за производњу брашна на првој изложби у Пловдиву као једини произвођач из Габрова који је тамо учествовао. О томе више у: *Нашето първо изложение*, бр. 15, 14.03.1892, стр. 8 и *Нашето първо изложение*, бр. 50, 14.11.1892, стр. 10.

¹⁶⁷ Више о Андреја Момерин видети у Станева, Е. (съст.), *Алманах на българските...*, стр. 138–140.

ткачких разбоја.¹⁶⁸ Фабрика се оформила као велико бугарско предузеће, посебно после ступања на снагу Закона о промоцији домаће индустрије 1895. године. За то је својом упорношћу и енергијом највише био заслужан Иван хаџи Беров који је после 1901. године постао једини власник откупивши део А. Момерина.¹⁶⁹

Хаџи Беров је био човек који је непрестано покушавао да прошири машински парк предузећа и да повећа квалитет производње. Прво је 1892. године производња почела са 14 механичких разбоја,¹⁷⁰ али се њихов број постепено увећавао,¹⁷¹ да би достигао број од 45 разбоја 1904. године,¹⁷² и 72 разбоја 1915. године.¹⁷³ Успоставио је стабилне везе са британском фирмом „Норматон“, одакле је увозио високо квалитетне меринске пределице.¹⁷⁴ Сваке године је Иван хаџи Беров, често у друштву своје супруге, одређено време проводио у иностранству, где је стицао утиске о новостима у области технике и организације рада, које је касније покушавао да примени и у својој фабрици.¹⁷⁵ Наиме, резултат тог „додира са Европом“ било је рађање уникатног комплекса фабрика у Бугарској које је Беров поседовао. Тамо су се, осим производних просторија, налазиле и куће за раднике одвојене на оне „са породицом“, куће за момке и куће за нежење.¹⁷⁶ Вођен чисто прагматичним циљевима, да задржи раднике у предузећу, пошто су били удаљени 2.5–3 километра од првог насељеног места, хаџи Беров је направио многе просторе за забаву, као што је вечерњи салон, одржаване су биле седељке и позоришне представе, својеврсни зоолошки врт, воћњак.¹⁷⁷ За раднике и њихову децу је Беров био организовао школе са, специјално за њих, унајмљеним учитељима.¹⁷⁸ У непосредној близини налазио се и дом самог власника. Тако се створио осећај за заједништво и заједничку свакодневицу коју су запослени делили са послодавцем, шта више, Беров се није либио да се сам укључи у најмукотрпније послове који су се у фабрици извршавали.¹⁷⁹ Истовремено му је то давало и могућност строжијег надзора над радницима.

¹⁶⁸ ЦДА ф. 1621к, оп. 1, а. е. 2, л. 16.

¹⁶⁹ ЦДА ф. 1621к, оп. 1, а. е. 8, л. 7 и ТДА-Габрово ф. 131к, оп. 2, а. е. 16, л. 17. Сам Момерин мало касније је постао оснивач једне од кожарских фабрика у развоју у Габрову, и био је и један од суоснивача фабрике „Надежда“, видети у Станева, Е. (сџст.), *Алманах на българските...*, стр. 141.

¹⁷⁰ ЦДА ф. 1621к оп.1, а. е. 2, л. 17.

¹⁷¹ Гатев, Г. Г.; Венков, Х.; Минчев, М. Г., *История на вълнено текстилната...*, стр. 77.

¹⁷² Станева, Е. (сџст.), *Алманах на българските...*, стр. 84.

¹⁷³ Гатев, Г. Г.; Венков, Х.; Минчев, М. Г., *История на вълнено текстилната...*, стр. 79.

¹⁷⁴ ЦДА ф. 1621к, оп.1, а. е. 2, л. 60.

¹⁷⁵ ТДА-Габрово ф. 131к оп. 2, а. е. 15.

¹⁷⁶ ЦДА ф. 1621к оп.1, а. е. 2, л. 25.

¹⁷⁷ *Съвременна илюстрация*, II, 19–20, стр. 24–26.

¹⁷⁸ ЦДА ф. 1621к оп.1, а. е. 2, л. 26–29.

¹⁷⁹ То је оставило снажан утисак на представника фирме „Нормантон“ који је дошао да посети бугарске партнере и тамо је затекао Ивана х. Берова како ради заједно са осталима на отклањању неког квара у фабрици, видети у: ЦДА ф. 1621к оп.1, а. е. 2, л. 61–62.

За госте који дођу посету фабрици предузимљиви Габровац је направио посебну кућу са сопственим парним грејањем и текућом водом.¹⁸⁰ Тамо су обично одседали бизнис партнери хаџи Берова, али се дешавало да у кућу дођу и битнији гости, попут бугарског владара Фердинанда I (1887–1918) на пример, који је ту провео прву ноћ као бугарски цар Бугарске након објављивања независности државе 22.09.1908. године.¹⁸¹

Са свим тим новинама, фабрика Ивана хаџи Берова је остављала снажан утисак на савременике,¹⁸² а аналогија са радом енглеског фабриканта и социјалног експеримента из прве половине 19. века Робертом Оуном, није без основа.¹⁸³

Но поглед на индустријски комплекс предузетника из Габрова не би био пун, када не би поменули још једно његово дело повезано с успехом – постројавање прве електране за потребе производње у Бугарској. Још од 1892. године заносио се идејом да подигне електричну централу, чијом би струјом покретао машине у фабрици. Та је идеја после много перипетија, неповерења и исмевања скептика ипак била реализована 1906. године, када је Иван хаџи Беров пустио у погон своју електричну централу. Здање је било постројено у области „Ушћа“ на два километра северно од фабрике на земљи села Джумвриј, низводно од реке Јантра.¹⁸⁴ Инвестиција је износила 300.000 златних лева.¹⁸⁵ Инсталиране су две хоризонталне турбине – систем „Брауншвајг“ са два генератора за наизменичну струју. Укупна снага централе била је 189 киловата,¹⁸⁶ што је у потпуности задовољавало потребе фабрике. Примери Ивана хаџи Берова и пример Ивана К. Калпазанова почетком 80-их година 19. века, су били мотивација Габровчанима, па је у предвечерје ратова Габрово имало три електране – електрану хаџи Берова и Христе Лулева (1912),¹⁸⁷ као и термоелектрану акционарског друштва „Иван К. Калпазанов“.¹⁸⁸

Тако је у предвечерје Балканских ратова и Првог светског рата Иван Хр. Беров био власник једне од најмодерније опремљених фабрика у Царству, а осим тога је био произвођач брашна и пиониер у области електропроизводње.

¹⁸⁰ У дому самог Берова тих погодности није било. Видети у: ЦДА ф. 1621к, оп. 1, а. е. 2, л. 39.

¹⁸¹ ЦДА ф. 1621к, оп. 1, а. е. 2, л. 32.

¹⁸² *Габровски глас*, 12, 14.08.1909, стр. 3.

¹⁸³ Donnachie, Ian, *Robert Owen. Owen of New Lanark and New Harmony*, East Linton 2000.

¹⁸⁴ ЦДА ф. 1621к оп.1, а. е. 2, л. 137, за постројења детаљније видети више у: л. 18-23.

¹⁸⁵ ЦДА ф. 1621к оп.1, а. е. 2, л. 23, у суштини тачна сума према *Анкета...*, част I Общ Преглед, стр. 47, је 257.450 лв.

¹⁸⁶ Гатев, Г. Г.; Венков, Х.; Минчев, М. Г., *История на вълнено текстилната...*, стр. 79.

¹⁸⁷ Подробније у: Спиоров, Мире, *Електрификацията на България и нейните строители*, София 1999, т. I (1879–1947), стр. 64–65.

¹⁸⁸ Беров, Л.; Димитров, И. Д., *Развитие на индустрията...*, стр. 97.

Његов индустријски комплекс је остао јединствен и у послератном периоду, а његов оснивач је добио надимак „бугарски Јапанац“.¹⁸⁹

Са стварањем и развојем тих неколико фабрика у Габрову направљен је водећи центар вунено-текстилне производње у Бугарској. Четири велика и неколико малих индустријских предузећа¹⁹⁰ поставила су град на прво место на мапи бугарске индустрије. И ту је, као и у српској варијанти „Манчестера“, друго поколење индустријалаца заузело водеће позиције почетком 20. века. Интерес за нове технологије је остао трајан као и њихова примена у процесу производње. Утицај које су те прве вунено-текстилне фабрике имале на развој целокупне бугарске индустрије је био огроман. Паралелно са том граном индустрије, и у некој мери испровоцирана њом, развила се и кожарска индустрија.¹⁹¹ Појавиле су се и фабрике за плетење,¹⁹² пећи за ливење гвожђа,¹⁹³ и тд. Тако велики број фабрика које су добро функционисале мотивисале су савременике да Габрово прогласе индустријски најразвијенијим градом у Бугарској до 1912. године.¹⁹⁴

Један дубљи поглед на индустријски развој два града би вероватно открио још сличности, али је за потребе овог рада и ово довољно. Оба града су у својим државама по броју предузећа били водећи центри у вунено-текстилној производњи, са огромним утицајем на целокупни привредни развој у Србији и Бугарској. Бум који се догодио са стварањем вунено-текстилних фабрика, а пре свега њихов успешан развој, били су катализатори појаве нових грана индустрије.¹⁹⁵ Поред кожарске индустрије у Габрову и памучно-текстилне у Лесковцу,¹⁹⁶ у

¹⁸⁹ ТДА-Габрово ф. 131к оп. 2, а. е. 15.

¹⁹⁰ Према једном истраживању пре 1912. године у Габрову је било 80 фабрика различитих привредних грана, в: Бужашки, Евл. и др. н. д., стр. 181, 196.

¹⁹¹ Почетком 20. века Габрово се оформило као један од два (уз Софију) значајна центра кожарске индустрије, у: *Анкета...*, част VIII Кожена индустрија, стр. 4, а као водеће предузеће се оформила фабрика браће Христа, Тотјуа и Јанка Калпазанова, у: *Съвременна илюстрация*, 1912, II, 19–20, стр. 30. и Арменски, С. И., *Алманах на габровските индустријалци...*, стр. 166–172.

¹⁹² *Анкета...*, част VI Текстилна индустрија, стр. 5–7.

¹⁹³ Станева, Е. (съст.), *Алманах на българските...*, стр. 345 и Арменски, С. И., *Алманах на габровските индустријалци...*, стр. 210–212.

¹⁹⁴ Попов, К., „Стопанска България“, у: *Сборник на Българската академия на науките*, 1916, т. VIII, стр. 32, 280, 281; *Анкета...*, општи делови и прегледи појединих индустријских бранши.

¹⁹⁵ То је својеврсно појављивање познатог spin-off ефекта, по мишљењу Мари-Жанин Чалић, јер се то није десило у целој Србији, у: Чалић, Мари Жанин, *Социјална историја Србије 1815–1941*, Београд 2004, стр. 147–148.

¹⁹⁶ Отворене су две памучно-текстилне фабрике у Лесковцу до 1912. године – фирми „Лазар Дунцеровић и Ко.“ и „Глигорије Петровић и Ко.“. Обе су започеле са радом 1906. године, али су пуни потенцијал развиле у међуратном периоду, у: Grgašević, J., *Industrija Srbije...*, стр. 213–214; Вучо, Н., *Развој индустрије у Србији...*, стр. 240.

оба града су се почетком 20. века појавиле и прве фабрике за производњу лана и конопље.¹⁹⁷ Са таквом концентрацијом индустријских објеката мање је чудна чињеница да су и Габрово и Лесковац били први градови у Бугарској и Србији у којима су биле изграђене и у којима су почеле да функционишу електране за индустријске, али касније и за потребе домаћинстава.¹⁹⁸

Генерално, оба индустријска центра су се развила као последица недоста-така довољно развијене унутрашње трговине, као и услед јаке конкуренције на увозну (легално или не) робу. Та конкуренција није увек имала нужно негативан ефекат јер су предузећа успевала да се са њом изборе. У великом степену то се догодило и услед помоћи државе и донетих протекционистичких закона и тарифних такси,¹⁹⁹ али за добре резултате су углавном били задужени габровски и лесковачки „Манчестерци“.

И овде долазимо до најзанимљивијег питања: које су основе да два града буду названа „Манчестерима“? И Лесковац и Габрово би било тешко директно упоредити са британским критеријумима – обим продукције, уложени капитал,

¹⁹⁷ Габровска фабрика за производњу лана и конопље отворена је 1901. године и била је имовина Георги Т. Решеева, у: Цончев, П., *Из стопанското...*, стр. 536–537; Станева, Е. (съст.), *Алманах на българските...*, стр. 89–92; Цонева, Д., *Габровските квартали...*, стр. 45; *Анкета...*, стр. 6 и сп. *Съвременна илюстрация*, II, 19–20, стр. 27–28. Предузеће у Лесковцу је 1901. године осмислила група Лесковчана на челу са професором физике београдске Велике школе Ђорђем Ђоком Станојевић, а почела је да ради 1906. године, у: Вучо, Н., *Развој индустрије у Србији...*, стр. 215–216. и „№ 98 Оснивање Првог Лесковачког Акцинарског Друштва за прераду кудеље и лана 1903/1904 године“, „№ 123 Извештај комисије Министарства Народне привреде о прегледу фабрике Првог Лесковачког Акцинарског Друштва за прераду кудеље и лана, и стању њој“, „№ 137 Извештај Управног одбора Првог Лесковачког Акцинарског Друштва за прераду кудеље и лана, поднесен VII редовној скупштини акционара на дан 24 фебруара 1911 год.“, „№ 138, Извештај Управног одбора Првог Лесковачког Акцинарског Друштва за прераду кудеље и лана, поднесен VIII редовној скупштини акционара на дан 8 априла 1912 год.“, „№ 139, Извештај Управног одбора Првог Лесковачког Акцинарског Друштва за прераду кудеље и лана, поднесен IX редовном збору акционара, 5 мај 1913 год.“, у: Димитријевић, С., *Почеци модернизације...*, стр. 280 и сл.

¹⁹⁸ О електранама у Габрову видети у горе назначеним изворима 184–188. О електрани у Лесковцу видети у: Ђунисијевић, Р. В., *Оснивање индустријских предузећа...*, стр. 245–246; Вучо, Н., *Развој индустрије у Србији...*, стр. 76–78; АС, МНП, 1906, ТФ 36–1 и „№ 117 Молба Лесковачког електричног друштво за добијање концесије за прераду и извоз кудеље“, у: Димитријевић, С., *Почеци модернизације...*, стр. 358–359.

¹⁹⁹ У Бугарској је први закон за потпомагање домаће индустрије био изгласан у децембру 1894. године, а ступио је на снагу у јануару 1895. године, у: Георгиев, Величко, Трифонов Стајко Колев, *История на българите 1878–1844 в документи*, т. I, 1878–1912, част I, София 1994, стр. 475–476. Током 1905. године је био донет нови закон за подстицај домаће индустрије и трговине, у: Георгиев, В., Ст. Трифонов цит. съч., стр. 493–495. У Србији су током посматраног периода на снази била два закона за потпомагање домаће индустрије – „Закон о потпомагању домаће индустрије“, у: *Српске новине*, XXXXII, 20, 24.01.1874, стр. 1. и закон који га је заменио 1898 године – „Закон о потпомагању домаће радиности (индустрије)“, у: *Српске новине*, LXV, 158, 23.07.1898, стр. 2.

машински парк, утицај на светску економију – у том смислу ти критеријуми не иду на руку Балканцима. Али и Габрово и Лесковац могу да буду примери успешно остварене индустријализације на Балкану, а друго питање је то што су крајем 19. и почетком 20. века остали изолована појава на Балкану.²⁰⁰ Ти градови су се претворили у симболе модерног, посебно у области привреде, индустријског развоја и афинитета за откривање нових технологија и експеримената.

Оно због чега оба града заслужују надимак који су носили, је чињеница да су имала значајно место у локалној економији и индустријском развоју (по обиму уложеног капитала и продукцији, као и по броју фабрика, по броју машина које су пуштене у погон и по ангажовању радне снаге), а пре свега динамика развоја и наличје групе људи које су носиле предузетнички дух и који су могућим учинили стварање два балканска индустријска феномена – Габрово и Лесковац. Наиме тих неколико десетина предузетника, Габроваца и Лесковчана, својом генијалношћу и умењима су успели да два, по броју становника не толико велика места, претворе у симбол успеха и иновација, што је већ довољан разлог да им савременици дају поносне надимке „Манчестери“. И још нешто, за разлику од претензија које постоје у области политике у изједначавању са европским величинама – балкански Бизмарк, балкански Гледстон, балканска Швајцарска, Пруси на Балкану, и тд. – у односу на европске критеријуме и моделе у области економије има много више основа за тако нешто у случају два овде посматрана града. Другим речима, Габрово и Лесковац су много више „Манчестери“ у својим земљама него што је Стамболов „Бизмарк“ у својој земљи, Никола Пашић „Гледстон“, а Македонија „Швајцарска“.

(са бугарског превела Оливера Марковић)

²⁰⁰ Тај навод је у директној противречности са тезом Мајкла Палареа о неуспешном економском развоју балканских националних држава после 1878. године, јер управо та два примера показују предности националне индустрије и економије – Паларе, М., *Балканските икономики...*, стр. 381–392. Велико питање је зашто су успешни примери остали изоловане појаве? Део одговора је дао и сам Паларе – ксенофобија, корупција, доминација политике над економским прагматизмом, и тд. – Паларе, М., *Балканските икономики...*, стр. 349–359, 381–392, међутим остаје широко поље да се о томе размишља у многим правцима – утицај предузетништва на привредне процесе, техничка обезбеђеност и актуелизација машинског парка у предузећима, веза државе и индустрије изван иначе доста проблематичног покровитељског законодавства и тд.

Summary

Hristo Berov, Ph.D.

Balkan Industrialization of the Balkan's „Manchesters“ – Leskovac and Gabrovo (1878–1912)

By comparing two local economic phenomena from the end of 19th and the beginning of the 20th century, the article aims at pointing out general problems of the economy, alike paths to their solutions and similarity of the key factors in the process of establishing industry on the Middle-European scale in two Balkan states. The choice of the two towns – Leskovac and Gabrovo, was based on the fact that these towns shared the same nickname – Serbian and Bulgarian Manchester, respectively. There were certain pretensions behind the nickname, which were to a certain degree connected with the problem of self-perception. Both towns could serve as the examples of successful industrialisation in the Balkans. However, it remains unclear why they remained isolated phenomena at the end of 19th and the beginning of the 20th century. Both towns turned into symbols of modern industrial development and affinities for new technologies and experiments, especially in the field of economic initiative. The towns got their nicknames due to the importance they had in local economy and industrial development, primarily due to dynamics of their own development, but also owing to the people with the entrepreneurial spirit. Namely, a number of such entrepreneurs in Gabrovo and Leskovac managed to make these two small towns symbols of success and innovation. That was sufficient for contemporaries to give them prestigious nickname – “Manchesters”.